

Projeto Trilha dos Holandeses

De geschiedenis van een soldatenpad en zijn bruggetje

Hannedea C. van Nederveen Meerkerk

Op een Portugese kaart van naar men aanneemt ongeveer 1635, aangetroffen in het Arquivo Ultramarino te Lissabon, staat Fort Oranje op Itamaracá afgebeeld, tezamen met de retrenchementen “do inimigo” (de vijand, ergo: de Hollanders), enkele andere bouwsels, waaronder het hoornwerk van het fort, en het door een vestingmuur omgeven plaatsje Nossa Senhora de Conceição op de heuvel.¹ Op de kaart staat natuurlijk niet de plaatsnaam van de inimigo, die “Schop-

stad” luidde, naar de kolonel-overste, Sigismund von Schuppe, die de verovering in 1634 op zijn naam heeft staan. De Laet meldt, dat deze naam in 1634 officieel werd toegekend:

“Den dertienden (augustus 1634, aut.) wiert de Compagnie van marten Vierson ghesonden naer Tamarica, om gharnisoen te houden in ‘t Fort Oragnien; die van Jacob Petri wiert op de Barra geleght, ende wert het Stedeken de

Afb. 1. Van de Porto dos Hollandeses naar het vroegere soldatenpad, de Trilha, reikt het oude bruggetje (foto auteur).

Afb. 2. O Carmelo, een oud toevluchtsoord in vervallen staat verdient het om gerestaureerd te worden (foto auteur).

naam ghegheven Schuppe; ende 't Fort aen de Afogados prins Willem ende 't Fort aen de Cabo Gijsselingh".²

De verovering van wat nu Vila Velha heet, betekende indirect het veroveren van het gehele achterland van Pernambuco, tot aan de onbekende, door Indiaanse stammen bevolkte, woeste streken toe, het Terra incognita. Want afgesneden van de zoetwaterbronnen en fouragemogelijkheid van het vruchtbare eiland Itamaracá, moesten de guerrilla strijders, die zich verschanst hadden in het zeer sterke Araial Velho, zich nu helemaal wenden tot Forte de N.S. de Nazaré op de Cabo de Santo Agostinho. Totdat ook dat in 1634 werd ingenomen, alweer door Van Schoppe, waarna een jaar later Araial Velho viel.

Op Schopstad voelde de man zich wonderwel.³ Efficiënt als hij was, is het dan ook geen wonder, dat zijn soldaten de kortste weg gebruikten, die er door het mangrovenbos van Fort Oranje naar Schopstad vice versa mogelijk was. Men moet

zich voorstellen, dat er een zandrug liep tussen aan de ene kant de mangroven van de Zuidvaart (Barra do Sul, eigenlijk: zuidelijke monding), terwijl aan de andere kant een moeras lag. De over deze zandrug aangelegde weg, was de enige manier om de beide strategische punten op de snelste manier te bereiken. Onderaan de heuvel van Vila Velha echter, stroomde en stroomt een riviertje, de Rio Paripeiro. De monding hiervan was de aanlegplaats voor de schepen, die via de Barra do Sul naar Vila Velha wilden. Deze plek heet nog steeds "Porto dos Holandeses". Schoppe was wel zo praktisch, dat hij hier een bruggetje liet bouwen, zodat de manschappen niet telkens behoeften te worden overgezet. Dit deed hij kennelijk in de vaste overtuiging veilig te zijn, want in oorlogstijd zou zo'n vaste oeververbinding een aanmerkelijke verzwakking hebben betekend en de voordelen van de natuurlijke gradiënte teniet hebben gedaan.

Contemporaine literatuur over dit bruggetje is er, op de genoemde Portugese kaart na, niet te vinden. Wel is er

Afb. 3. Casa de taipa langs de Trilha dos Holandeses, eenvoudige woninkjes die momenteel dikwijls worden vervangen door strepersstenen (foto auteur).

bekend, dat er op de linkeroever van de monding een versterking lag, kennelijk ter bewaking van de brug; deze versterking is op de kaart ook zichtbaar. En in 1853 is er een stenen brug die in plaats van de oude houten brug kwam, ingewijd door niemand minder dan de Braziliaanse keizer, Pedro II, o Imperador.⁴ De resten van de stenen brug, die trouwens al spoedig, geteisterd door het grote verschil van eb en vloed, verviel, is enkele malen weer door een houten vervangen; enkele decennia geleden voor het laatst.

Met dit alles in het achterhoofd waagde de Braziliaanse leider van het opgravingsproject van Fort Oranje, Prof. Marcos Albuquerque, zich eind februari 2002 op de ook nu weer vervallen brug. Hij viel door een half verrotte plank, waardoor zijn schouder uit de kom raakte en hij enige tijd voor het werk was uitgeschakeld. In diezelfde week viel een zoontje van een van de arbeiders, die het zware werk aan het Fort Oranje Project doen, door de brug en bleef zes dagen in coma, waarna hij na langdurige fysiotherapie weer moest

leren lopen. Een en ander was aanleiding voor de MOWIC Foundation om aan de Braziliaanse instantie voor Monumenten Zorg⁵ voor te stellen dit hele gebied tot historisch monument te verklaren en de brug te restaureren. Bovendien staan er naast de Trilha (vergelijk Eng. "trail") enkele oude taipa huisjes, dus woninkjes die opgetrokken zijn uit een houten staketsel met door de zon gebakken leem ertussen. Maar vooral ook interessant is de ruïne van een oud boeren huis, waar zich in zeventiende eeuw uit Olinda voor de Hollanders gevluchte Carmelieten zouden hebben teruggetrokken, waardoor het bekend staat als "O Carmelo". Maar ook heet het in de volksmond wel "Casa do "Padre" Vicário Tenório" (dubbele religieuze benaming!"), die in de onafhankelijkheidsstrijd van de 19de eeuw een rol zou hebben gespeeld. De restauratie hiervan is een veel groter project, wat in de toekomst zal worden meegenomen in het revitaliseringsprogramma, zoals de letterlijke vertaling van de plannen voor Vila Velha luidt. Historisch toerisme is naast ambachtelijke kunstnijverheid eigenlijk de enige bron van inkomsten voor de eilandbe-

woners. Projecten als de onze kunnen aan de ontwikkeling daarvan veel bijdragen. Zo is er overleg gaande tussen MOWIC en het hoofd ener plaatselijke school over de vorming van een klasje voor gidsen. Jongens en meisjes, die in hun vrije tijd de toerist weten te vertellen over de plaatselijke historie en de monumenten, en dan geen enormiteiten opdissen, als dat Fort Oranje helemaal van klei was, die in de ruimen van de Nederlandse schepen hier naartoe was getransporteerd. Ook zal er een lichte archeologische survey worden uitgevoerd, zowel langs de triha als bij de vroegere aanlegplaats.

De trilha wordt druk gebruikt door de mensen, die van en naar Vila Velha en Forte Orange door het mulle zand ploegen, te voet met of zonder handkar of op de fiets. Helaas hebben wij ook moeten vaststellen, dat de moderne jeugd op brom- en motorfietsen van de trilha soms een crossbaan maken en over de brug heen en weer razen. Dit was een reden temeer voor MOWIC zich voor dit project in te zetten.

Na beraad met ook de Nederlandse Ambassade, maakten Oscar Hefting en auteur dezès een brochure met een bescheiden begroting en deponeerden het project bij diverse instanties. Het project, als uitbreiding van het veel grote Fort Oranje

Afb. 4. Majestueuze Cajú boom langs de Trilha dos Holandeses, waar de cashew nuts aan groeien (foto auteur).

Project, werd enthousiast ontvangen. Nog in de maand oktober vinden de finale besprekingen plaats met de betreffende politiek-sociale instanties, met de biologen voor de flora- en fauna inventarisatie van het pad en enkele aannemers voor een offerte. De niet-gouvernementele organisatie Nassau400, die de herdenking in Brazilië behartigt van de 400-e geboortedag van Johan Maurits, graaf van Nassau-Siegen, van 1636 tot 1644 gouverneur van Hollantsch Brasil, heeft besloten dit project tezamen met MOWIC te willen uitvoeren. In de rij van sponsors nam de Nederlandse Ambassade het voortouw, waarna de Braziliaanse instanties Copergáz en Petrobrás, alsmede de Gemeente Itamaracá en de Staat Pernambuco, volgden. Vanuit Nederland bereikte ons bovendien het verheugende nieuws, dat de Culturele Vereniging Eurobrás F.P. zal zorg dragen voor de financiering van de plaquette, waarop de namen van de sponsors keurig vermeld zullen worden. Wanneer Hare Majesteit, Koningin Beatrix en haar gevolg in maart 2003 het eiland Itamaracá bezoeken zal, hopen wij haar twee geslaagde projecten te kunnen tonen: het archeologisch onderzoek naar "o Tempo Holandes" van Fort Oranje, en de nieuwe brug plus historische en ecologische informatieborden van de Trilha dos Holandeses.

Noten

- 1 *Herkomst mapa.*
- 2 Ioannis de Laet, *Iaerlick Verhael*, Uitg. Linschotenvereniging 1935, vol. 4, p. 39. De Laet gebruikt nog Schoppe's oorspronkelijke naam, die hij in de loop der tijd vernederlandste in Schoppe; het plaatsje heette dan ook "Schopstad". Zie voor Fort Ghijsseling (andere schrijfwijze dan bij de Laet) artikel Twee Zeeuwse forten.
- 3 Zie artikel Oscar Hefting, Fort Oranje boven.
- 4 Pedro II hield een dagboek bij. De inwijding van de nieuwe brug hield verband met het feit, dat de eilandbewoners zich tegen de suprematie van de oorspronkelijk geheel Portugese Kroon, verzetten. Met deze geste trachtte de vorst de stemming te verbeteren, en inderdaad, men is er nu trots op.
- 5 IPHAN, Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico, hoofdkantoor in Brasília.

PUBLICATIES

Ron van Oers, **Dutch Town Planning Overseas during VOC and WIC Rule (1600-1800)**. Walburg Pers, Zutphen 2000, 240 pp., ISBN 90-5730-104-0, prijs: 31,95 euro.

In de Nederlandse architectuurgeschiedschrijving heeft nooit overduidelijk veel aandacht bestaan voor de architectuur en stedenbouw in de voormalige Nederlandse kolonies in andere werelddelen. De gedachte dat een plaats van vestiging in een kolonie behalve een noodzakelijk kwaad - zo werd er veelal over gedacht door de bestuurders *in patria* - ook een middel kon zijn om de kolonie zelf tot verdere wasdom te brengen, heeft ook in de wetenschappelijke studie van het Nederlandse koloniale verleden vrij lang op zich laten wachten. Omdat door de architectuurgeschiedenis geen overzicht van koloniale stedenbouw werd aangereikt, ontbreekt de nederzettingsgeschiedenis als onderwerp bijvoorbeeld ook in de overzichtsstudie van J. van Goor (*De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie*, 's-Gravenhage 1994).

Een belangrijke oorzaak voor dit gebrek aan wetenschappelijke interesse is vermoedelijk het gegeven, dat op het eerste gezicht de meeste van deze koloniale plaatsen weinig elementen vertonen die in verband te brengen zijn met de theoretische achtergronden van de stadsuitleg in de noordelijke Nederlanden in de 17^e eeuw. Omdat de wetenschap van de architectuurgeschiedenis wat betreft de geschiedenis van de stedenbouw zich bij uitstek bezighield met de theoretische aspecten daarvan in de Republiek zelf, is er een kennelijk gebrek aan interesse ontstaan in de factoren die dan wel hebben geleid tot het ontwerp en de uitvoering van de plattegronden van al die verschillende vestigingen van Nederlanders in andere gebieden. Van allerlei voormalige Nederlandse plaatsen overzee is dan ook nooit grondig de geschiedenis van planning, ontwerp en uitvoering onderzocht. Mede daardoor ontbreekt tot op heden een serieus overzicht van de Nederlandse koloniale stedenbouw. Het boek van Doreen Greig, *The reluctant Colonists* (1989), vormde weliswaar een aardige aanvulling op andere literatuur, maar schiet als overzicht voor wat betreft de stedenbouw toch tekort.

Dit in aanmerking genomen vormt de publicatie van het boek van Ron van Oers op voorhand al een belangrijke invulling van een serieuze leemte. Een grote hoeveelheid materiaal wordt met dit boek beschikbaar. Dit boek is overigens niet geschreven door een architectuurhistoricus, maar door een stedenbouwkundige uit Delft, die de onderhavige studie als proefschrift heeft gepresenteerd. De vier doelstellingen van zijn onderzoek zijn de volgende: geven van inzicht in de verzameling van historische kaarten en ontwerpen in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag; het uitbreiden en aanvullen van de kennis met betrekking tot de principes en theorieën van de architectuur en stedenbouw in de zestiende en zeventiende eeuw; het vaststellen van de authenticiteit, zeldzaamheid en conceptuele waarde van koloniale stadsplattegronden; het leveren van een bijdrage aan de herkenning van materiaal dat mogelijk in aanmerking komt als plaats van World Heritage van de Europese expansie. Bij de verwezenlijking van deze vier doelstellingen is door Van Oers een drietal vooronderstellingen gehanteerd. De eerste hypothese is, dat bij Nederlandse koloniale nederzettingen architectonische en stedenbouwkundige principes werden gehanteerd, die misschien niet waren vastgelegd als strikte regels, maar die desalniettemin als richtinggevend aanwezig waren. Als tweede hypothese hanteert de auteur het uitgangspunt dat er zoiets als een 'Nederlandse' manier van planning en bouw heeft bestaan bij de koloniale vestigingen, een duidelijke en

geordende methode, die er voor heeft gezorgd dat vergelijkbare vestigingen zijn ontstaan. Als derde hypothese tenslotte stelt Van Oers, dat de invloed van Simon Stevin op de ontwerpen en de planning van nederzettingen overzee alomtegenwoordig is geweest, ook al is die invloed nooit rechtstreeks aan te tonen.

Een ambitieus programma, dat is duidelijk. In de eerste twee hoofdstukken worden de uitgangspunten, doelstellingen en het gebruikte getekende archiefmateriaal uitvoerig behandeld, hetgeen uitmondt in een "Atlas of Dutch Overseas Settlements" waarin achttien steden in het kort worden gepresenteerd aan de hand van enkele historische afbeeldingen en een zgn. typologische plattegrond. Hierna volgt een hoofdstuk over de toegepaste methodiek, met onder meer uitvoerige aandacht voor het "Ideale schema voor een stad" van Simon Stevin. Daarna volgen hoofdstukken waarin achtereenvolgens Colombo op Sri Lanka, Kaapstad in Zuid-Afrika en Recife/Mauritsstad in Brazilië uitvoerig worden behandeld. Hoofdstuk 8 met de conclusies en een epiloog tenslotte, sluiten het boek af. De diversiteit maakt het boek aantrekkelijk, maar daarin schuilen ook verschillende gevaren. Voor overzichtsdoeleinden is de genoemde atlas belangrijk, maar de presentatie per ontwerp is wel erg summier, omdat de positie van hetgeen wordt afgebeeld in het proces van planning, ontwerp en uitvoering veelal onduidelijk is. Wat betreft het door de auteur geleverde typologische grondplan vraag ik me af waarom dit eigenlijk nodig is, omdat de hier verzamelde steden onder andere zijn geselecteerd aan de hand van bruikbare historische plattegronden. In acht van de achttien opgenomen steden wordt niet de historische plattegrond afgebeeld die de basis vormde voor de typologische natekening, zodat de mogelijkheid tot controle ter plaatse ontbreekt. De typologische plattegronden dienen onder meer om de vergelijkbaarheid van de plattegronden van de verschillende steden onderling te vergroten, maar het gevaar schuilt daarbij ook in het feit dat de tekeningen juist met dat doel zijn gemaakt. Het voordeel van de typologische plattegronden is dat de vergelijkbare structuren duidelijk naar voren komen. Een bezwaar is echter dat de steden in die moderne tekeningen meer op elkaar gaan lijken dan in werkelijkheid het geval was. Hiermee hangt een ander probleem samen, dat voor de studie als geheel genoemd moet worden, namelijk het gemis aan onderzoek van schriftelijk bronnenmateriaal. Om in die leemte te voorzien gebruikte Van Oers uitsluitend secundaire literatuur, maar in dit deel van het boek doet zich het gemis aan bestudeerde historische literatuur wel voelen.

Om nu enkele concrete problemen in de atlas aan te stippen: van Stabroek in de voormalige kolonie Demerary in het huidige Guyana, wordt als jaar van stichting 1748 genoemd, maar dit is zeker enkele decennia te vroeg. Bovendien wordt de indruk gewekt alsof de stad als nieuwe stad is gepland en aangelegd op voormalige plantages, terwijl de oorsprong van Stabroek te vinden is in een lange, smalle strook grond, die door de WIC werd vrijgehouden temidden van plantages. Op deze strook is tijdens Frans bewind in de jaren 1782-1784 de bouw van een stadje begonnen. Dat werd ook de kern voor de Nederlandse plaats Stabroek, die vervolgens voornamelijk onder Brits bewind uitgroeide tot Georgetown, waarbij nieuwe uitbreidingen inderdaad plaatsvonden op de structuren van voormalige plantages. Een van de afbeeldingen bij Van Oers toont een "Plan van het fort", vermoedelijk uit 1804, maar dit ontwerp is hoogstwaarschijnlijk nooit uitgevoerd, omdat in 1803/1804 slechts gedurende negen maanden nog een Nederlands bestuur ter plaatse bestond. Een ander ontwerp voor een ongenoemde stad in dezelfde kolonie Demerary is weliswaar zeer interessant, maar nooit uitgevoerd, zoals Van Oers ook aangeeft. Het is dan ook de vraag of dat in het overzicht van de atlas eigenlijk wel thuishoort. Bij Nieuw Amsterdam in Berbice (ook in Guyana, maar geen WIC vestiging overigens) wordt bij de typolo-

gische plattegrond een situatie weergegeven die nooit is uitgevoerd. Bovendien ontbreekt hierbij de essentie van de oorspronkelijke tekening, namelijk het gebouw voor het gouvernement. Dergelijke observaties zaaien enige twijfel over het nut van de typologische plattegronden en van de atlas zelf in zijn huidige opzet.

De analyse en behandeling van de plattegronden van de steden Colombo, Kaapstad en Recife in de volgende hoofdstukken zijn vervolgens grondig en zeer boeiend. Maar bij grondige lezing van deze hoofdstukken vallen wel enkele zaken op. De rol van Stevin lijkt mij veel te nadrukkelijk aanwezig, ook al ontkent de auteur dat in de conclusies. Bij Kaapstad bijvoorbeeld is ook volgens Van Oers nooit sprake geweest van een plan dat opgelegd werd vanuit het vaderland; evenmin is er een stedenbouwkundig onderlegd persoon bij de planning betrokken geweest. Desalniettemin meent Van Oers ook hier Stevins principes te kunnen terugvinden. Dat brengt de vraag naar voren of niet veeleer sprake is geweest van tamelijke algemene principes van ordening en planning, die bovendien mogelijk ook in andere landen opgeld deden, in plaats van dat in al die onderling zeer verschillende plattegronden steeds bij uitstek de principes van Stevin te herkennen zouden moeten zijn. Hoewel vergelijkingen met koloniale nederzettingen van andere landen niet worden gemaakt, neemt Van Oers toch veelal 'typisch' Nederlandse verschijnselen waar. Daarbij wordt meer dan eens erg zwaar geleund op clichés over de ordelijkheid van de Nederlanders door de eeuwen heen, die eigenlijk afbreuk doen aan de studie. Ik volsta hier met een citaat uit het concluderende achtste hoofdstuk, met betrekking tot het orthogonale stratenplan: "Where the Dutch could use it, they preferred it. Symbolic of an ordered, well-managed society, hierarchical but democratic, it was emblematic for the hard-working, God-fearing Dutch Calvinists" (p. 156). De vermeende relatie tussen het een en het ander wordt niet beargumenteerd, en er valt dan ook veel op af te dingen. Want de lezer kan zich dan bijvoorbeeld afvragen wat de relatie is tussen het orthogonale stratenplan in een aantal Spaanse koloniale steden en het katholicisme van het Spaanse regime.

Van Oers probeert steeds duidelijk te maken dat de ordelijkheid van de Nederlanders, nauw verbonden met de opvattingen van Stevin, een centraal punt is geweest bij de aanleg van de door hem behandelde koloniale steden. Ik ben daar helemaal niet zo van overtuigd. Uit de gang van zaken bij de West-Indische Compagnie en de Sociëteit van Berbice bijvoorbeeld blijkt allerminst dat die ordelijkheid in organisatorische zin een rode draad is geweest, die bij elke onderneming, dus ook bij de planning van een nieuwe plaats, herkenbaar is. Want dan zouden we toch echt sporen moeten kunnen vinden van een algemeen plan voor de aanleg van steden overzee, sporen in de vorm van verwijzingen in schriftelijke bronnen, of tekeningen. En die sporen zijn te summier om een dergelijk beeld te ondersteunen. Het verbaast mij daarom ook dat Van Oers niet meer aandacht aan Batavia heeft gegeven, omdat dat het enige voorbeeld is waar de naam van Stevin aan verbonden kan worden. Daar tegenover staat de reconstructie door Paul Meurs (in *Vestingbouw overzee* uit 1996) van de eerste fase van Nieuw Amsterdam in Noord-Amerika, een fase die een duidelijk streven naar ordelijkheid vertoont, maar zonder de invloed van Stevin!

Dat bij vestigingen overzee een rivier veelal een dominante richting aangaf, is juist, maar daarbij mag niet worden vergeten dat er in nog te koloniseren gebieden niets anders aanwezig was dan rivieren. Het is ook niet zozeer een typisch Nederlandse capaciteit om vestigingen dichtbij de kust te realiseren, zoals Van Oers stelt met betrekking tot Suriname, Berbice, Demerary en Essequibo. Dat de plantages daar aanvankelijke, en tot diep in de achttiende eeuw, vele tientallen kilometers stroomopwaarts langs de rivieren werden aangelegd, had als reden dat kapers en vijandige mogendheden die afstand moesten

navigeren met grote schepen, zodat verovering buitengewoon lastig zou worden. Uitputting van de grond was een reden nieuwe plantages dicht bij de kust aan te leggen, en bovendien was gebleken dat met weinig schepen een rivier effectief afgesloten kon worden bij de monding, zodat het op dat punt relatief weinig uitmaakte of men dicht bij de kust dan wel dieper het land in stroomopwaarts de plantages bewerkte.

Tot slot moet ik toch nog een paar punten noemen die verbeterd hadden kunnen worden. Het is jammer dat de literatuurlijst onvolledig is; sommige publicaties die in de noten worden genoemd komen in de literatuurlijst niet voor. Bij de behandeling van de kolonies in het tegenwoordige Guyana mis ik het boek van Netscher, dat weliswaar al uit 1888 dateert, maar de meest uitvoerige behandeling van de aldaar gevestigde kolonies tot nu toe biedt.

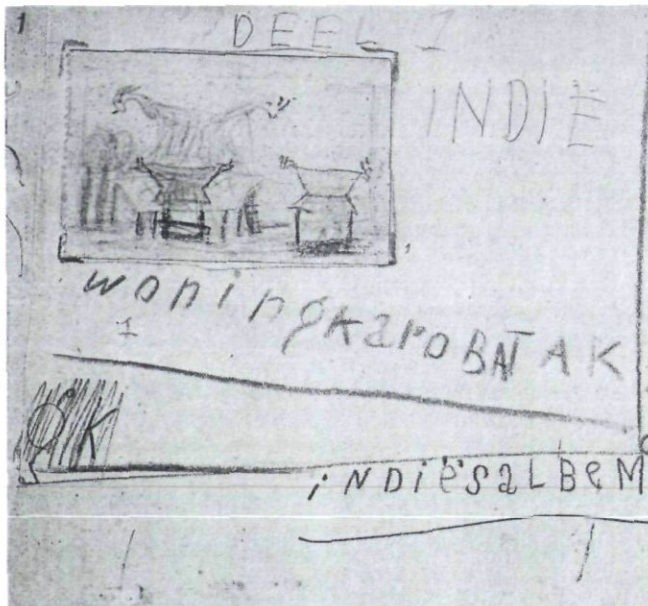
Aan het begin van deze recensie stelde ik dat Van Oers een ambitieus programma had, waarvan dit boek het resultaat is geworden. Het is voor het eerst, dat een onderzoeker de Nederlandse koloniale stedenbouw zo serieus heeft genomen, en voor het debat over de geschiedenis van de Nederlandse stedenbouw, inclusief de koloniale, is dit een belangrijke studie. Misschien wel vooral omdat ik op belangrijke punten niet overtuigd ben, door gebrek aan doorslaggevende argumenten, waardeer ik deze publicatie zeer als uitnodiging tot discussie. Het boek spoort aan tot nadenken over wezenlijke zaken bij de koloniale stedenbouw, en dat is belangrijk. Het lang genegeerde terrein van de koloniale stedenbouw wordt nu voor het eerst geconfronteerd met theoretische opvattingen in het vaderland. Toekomstige onderzoekers kunnen deze studie niet negeren, en uit een verdergaand debat zullen betere inzichten naar voren komen.

Lex Bosman

The Dutch Overseas: Architectural Survey, Mutual heritage of four centuries in three Continents, door C.L. Temminck Groll in samenwerking met W. van Alphen en met bijdragen van H.C.A. de Kat, H.C. van Nederveen Meerkerk en L.B. Wevers, en hulp van vele anderen. Verschijnt in de reeks '*Cultuurhistorische Studies*' van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitg. Waanders, Zwolle 2002.

Deze bijdrage vormt, met andere artikelen in dit nummer van het *Bulletin*, een aanvulling op het boek, evenals het gelijktijdig verschijnende Jaarboek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg: *Monumentenzorg Internationaal* (eveneens uitg. Waanders). Zo blijft de materie in beweging! Gekozen is voor afbeeldingen die niet in het boek voorkomen; ze dateren alle van het eerste bezoek dat auteur aan het desbetreffende land of landsdeel bracht.

Hoe komt zo'n boek tot stand? Op het eerste gezicht is dat een verhaal van 40 jaren: in 1962 werd ik bij deze materie berokken. Maar ook: 70 jaren, want als klein jongetje was ik al gefascineerd door het idee, dat er verre landen waren 'die bij Nederland hoorden', waar alles anders was. Een grote rol speelde het uitstekende Droste-album *Indië*, waarvan rond 1930 de plaatjes - geheel gewijd aan de eigen culturen van het land - bij de chocola verpakt waren.¹ Eindeloos veel tekeningen zijn er gemaakt op basis van die plaatjes - tot een aaneengeplakte rol van 70 meter lengte toe. Van 'West-Indië' zag en hoorde ik minder, maar toch figureren er kale landschappen met veel cactussen in al dat tekenwerk. Of is het 90 jaar? In 1912 spreekt onze oprichter, mr dr J.C. Overvoorde, tevens een der eerste onderzoekers op dit terrein, de wens uit, dat er een boek als dit zou moeten verschijnen!

Afb. 1. Tekening auteur najaar 1931, 6 jaar oud, nèt op de Lagere School en de schrijfkunst nog maar nauwelijks machtig.

Tengevolge van de verbroken relatie met Indonesië kwam er na de oorlog een grotere belangstelling voor 'de West' dan ooit tevoren, en ter plekke begon een zeker historisch besef op te komen. De 'Stichting Monumentenzorg Curaçao', 1954, ter bevordering van het behoud van historisch waardevolle panden, verzocht - teneinde hun activiteiten wetenschappelijk te kunnen onderbouwen - de Utrechtse hoogleraar M.D. Ozinga een monumentenbeschrijving te maken.²

Afb. 2. Paramaribo, het mooie zakenpand Waterkant 92, tweede helft 19de eeuw (1962); afgebroken.

Afb. 3. Het 18de-eeuwse huis Molenplein, Otrabanda, Willemstad, Curaçao (1962). Thans eigendom van de Stichting Monumentenzorg Curaçao, geheel gerestaureerd en in gebruik bij de overheid.

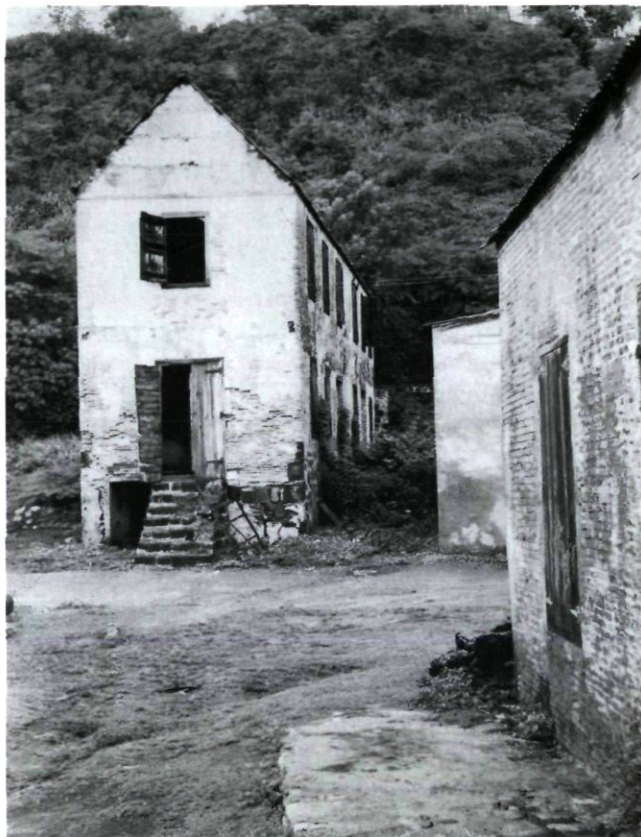

Afb. 4. Charleston, South Carolina, het Josiah Smith House, Meetingstreet 7 (1962). Gebouwd vóór 1788, galerij zone later toegevoegd.

Dit werd, buiten de sfeer der antiquiteiten, een der éérste monumentenbeschrijvingen van breder opzet buiten Europa.

Suriname nodigde hem toen uit, zich ook dáár op het monumentenbezit te oriënteren. Er werden daarbij tevens restauratie-adviezen gevraagd, waarvoor door hem schrijver dezes werd aanbevolen, ten hoofde van de gemeentelijke monumentenzorg te Utrecht. Volgens de gebruikelijke route volgde toen uitzending in 1962; deze route is eigenlijk altijd zo gebleven: een land dient een verzoek in, na goedkeuring worden vanuit Nederland de reiskosten en de doorbetaling van het salaris tijdens afwezigheid gegarandeerd, mits het vragende land (een deel van de) verblijfskosten en de binnenlandse reiskosten voor zijn rekening neemt.

Aldaar werd niet alleen aan schetsontwerpen voor restauraties, maar ook aan inventarisatie gewerkt. Het was boeiend de diverse achtergronden van de typisch-Surinaamse houtarchitectuur te analyseren. Paramaribo had toen nog nauwelijks te lijden onder ernstige verstoringen van het harmonieuze totaalbeeld. Een terugreis via Curaçao,

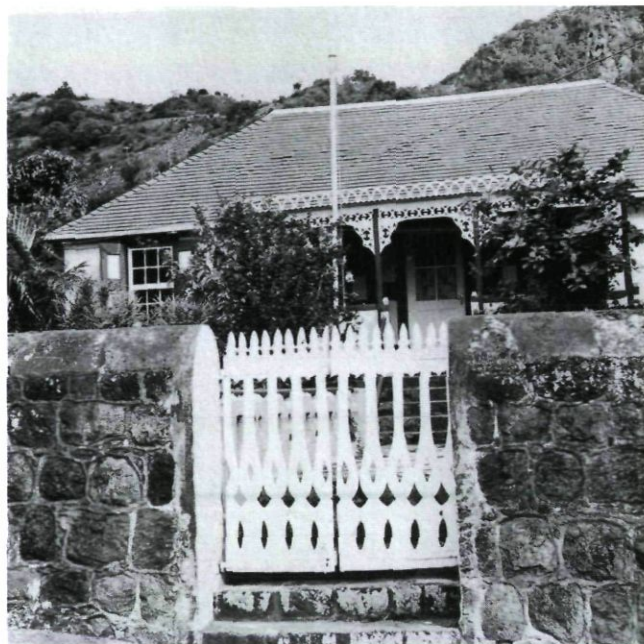

Afb. 5. Ruïneus 18de-eeuws pakhuis in het benedendeel van Oranjestad St. Eustatius (1966). Dit eiland reageerde snel op de voorlopige inventarisatie met de vraag naar een meer volledige documentatie van de historische herinneringen aan de glorieertijd. Dit werd het eerste studentenproject (1972), met uitzending van twee kunsthistorische studentes van de R.U.U. en twee restauratiestudenten van de T.U.D. gedurende 6 weken. Het eiland heeft sedert 1974 een 'St. Eustatius Historical Foundation' en noemt zich 'The historical gem'.

Charleston en New York plaatste het onderzoek meteen al in een breder kader. 'Het gaat om Hollandse huisjes in de tropen', dachten velen - in Nederland en Overzee - nog altijd. Het enorme contrast in stedenbouwkundig en architectonisch opzicht tussen Paramaribo en Willemstad laat meteen zien dat er - naast uiteraard ook aanwezige Nederlandse inbreng - óók, per land verschillende, invloeden van elders en vanuit de regio een grote rol speelden.

Charleston toonde aan, hoezeer Suriname in de 19de eeuw beïnvloed werd vanuit de zuidoostelijke hoek van de U.S.A. En in New York, waar niets meer staat uit de tijd van Nieuw Amsterdam, valt nog altijd op dat bezuiden Wall Street - de noordgrens van de eerste vestiging aldaar - zowel het stratenbeloop als de stratennaamgeving direct boeiender worden.

Vier jaar later kwam er namens de Antilliaanse regering de vraag naar mij toe, een aanvulling te maken op de monumentenlijst van Curaçao, benevens een eerste inventarisatie op de andere eilanden. Eigenlijk was er alleen bekend, dat St. Eustatius nog herinneringen bezat aan de 'Golden Rock'-tijd, vooral 3de kwart van de 18de eeuw. Maar op de Engelse karakteristieken in de houtbouw van de - Engelstalige! - Bovenwindse eilanden was bijvoorbeeld nog niet eerder de aandacht gevestigd. In aansluiting kon San Juan op Puerto

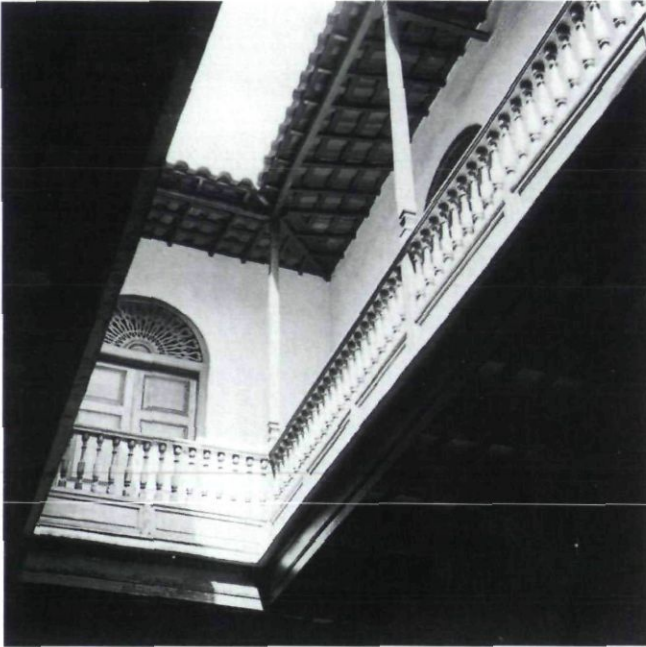
Afb. 6. Engels aandoend huis op Saba, 'The unspoiled Queen', in The Bottom. Tweede helft 19de eeuw, galerij en hek beginjaren 20ste eeuw (1966).

Afb. 7. Charmant typisch Benedenwinds woonhuis op Bonaire in het dorp Rincon, rond 1900 of begin 20ste eeuw (1966).

Rico worden bezocht: een stad, waar al jaren aan een totale kernvalidatie was gewerkt, die een voorbeeld voor Willemstad zou kunnen vormen.

In hetzelfde jaar kreeg mijn jongere collega A.J. van der Hoeven een benoeming aan het Surinaamse ministerie van Openbare Werken. Al snel startte hij met het, samen met mij, opzetten van een monumentenbeschrijving. Daarnaast was al gevraagd in 1962, maar er was nog geen tijd voor beschikbaar geweest. Subsidie werd toegezegd, maar helaas overleed Tom van der Hoeven al in 1967. Met inspanning vanuit beide zijden van de oceaan kwam ons werk toch gereed, mede dankzij het voortreffelijke opmetingswerk van Ruurt Krooshof.³ Tenslotte kwam er in dat jaar óók nog een vraag uit Ghana naar een

Afb. 8. Puerto Rico, San Juan. De binnenstadsrevalidatie hield o.m. in, dat de typisch Spaanse, veelal dichtgeslibde, binnenplaatsen heropend en opgeschoond werden (Calle de Cristo, 1966). Het motief van de door zuilen omgeven binnenhof komt in de Nederlandse gebieden alléén voor in de wijk Scharloo op Curaçao, rond 1900, afgeleid van de Spaanse architectuur in de dichtbij gelegen stad Coro in Venezuela. (P. Pruneti Winkel, Scharloo, Delft / Firenze 1987).

Afb. 9. De auteur in passende dracht in gesprek met het toenmalige hoofd van de Ghanese monumentenzorg (onderdeel van de Ghana Museums and Monuments Board), de heer Obuabisa, en een medewerkster (Elmina 1966).

Afb. 10. Elmina, Nederlands van 1637 tot 1871, is de enige vestiging aan de voormalige Goudkust, waar een (bescheiden) stadsvorming plaats vond. Hier het 22,5 m brede Dolphine House aan de Lime Street (1966). Het dateert uit de vroege 19de eeuw en heeft een kern met voor en achter een galerijzone.

Afb. 11. Sri Lanka, Colombo, de 'Wolvendaalse kerk' uit 1749 e.v., alwaar nog in 1972 een tweetalige beschrijving van de hand van de Dutch Burgher historicus dr R.L. Brohier te koop was, Engels èn Nederlands.

onderzoek van die forten die een tijd Nederlands waren geweest. Met alle bezochte landen bleven contacten bestaan en in 1972 kwam de doorbraak naar Azië. De stadsgouverneur van Jakarta, Ali Sadikin, realiseerde zich hoe uniek voor heel Azië de kern van het oude Batavia was en startte, met Unesco-hulp, een grootscheeps restauratieprogramma. De Italiaanse Unesco-coördinator, Sergio dello Stroligo, zocht steun en deskundigheid in Nederland, hetgeen tot mijn - in dit geval door Nederland betaalde - uitzending leidde. Op de heenweg via Sri Lanka kon ik daar al enkele nuttige contacten leggen.

Afb. 12. De kleinere stadshuizen in het oude Batavia waren doorgaans twee lagen hoog en twee vensters breed. De nok lag evenwijdig aan de straat en er was een grote 'uitsteker' die bij hoge zonnestand de hele gevel beschaduwde (1972). Dit type is nu vrijwel geheel verdwenen.

Afb. 13. Bantam, Banten, was de oudste contactplaats met de Indonesische archipel voor Portugezen, Engelsen en Nederlanders. In 1685-86 liet gouverneur-generaal C.J. Speelman er het grote fort Speelwijk aanleggen, waarvan ruïnes en nabij gelegen overwoekerde grafmonumenten over zijn (1972).

Afb. 14. De verrassing van Bandung: de rijke collectie aan goede en toonaangevende architectuur uit de eerste decennia van de 20ste eeuw. Hier de villa Merah (rode villa) van architect R. Schoemaker van ca. 1922, hoek Jl. R. Gading / Jl. R. Galing (1972), recent gerestaureerd, D. Hartono; 'Honorable Mention' van Unesco (vriendelijke mededeling J. van Dulleman, Oudenbosch).

Behalve Jakarta stond ook fort Rotterdam te Makassar, Ujung Pandang, op Sulawesi op het programma, alwaar de eerste grote Indonesische restauratie van een Nederlands historisch complex al in volle gang was. Er waren uitvoerige - en blijvende - contacten met de architecten van de stedelijke dienst in Jakarta en ook was er gelegenheid Banten, Bogor en Bandung te bezoeken. Een grote verrassing was de verpletterende hoeveelheid goede vroeg 20ste-eeuwse architectuur in Bandung - ééns voorbestemd geweest de 'hoofdstad' van *Nederlands Indië* te worden.⁴ In Nederland was daarover nog nauwelijks wat bekend, maar dáár stond de zogenaamde 'Indische architectuur' al in hoog aanzien. Het ging immers om werken van vaak al nauw bij het land betrokken architecten, met de uitstraling van een liefde voor - en een grote kennis van dat land.

Zo ontstond er stapsgewijs een overzicht van de gehele materie. Dat kon op voortreffelijke wijze worden aangevuld vanuit mijn opvolgende functies in het universitair onderwijs te Utrecht, Delft en Amsterdam, waarin het gewoon hoogleraarschap 'Restauratie' aan de TUD de hoofdmoot vormde. Doctoraal scripties en promoties konden worden begeleid over vele deelonderwerpen, óók in landen die niet zelf konden worden bezocht. De 'route' die doorlopen moest worden bleef dezelfde, met dit verschil dat in plaats van een gewoon salaris, het diploma de honorering vormde! De uitzendingstijd kon ook langer zijn. De meesten die dit deden bleven zowel hun onderwerp als hun begeleider trouw, zodat ze een belangrijke inbreng in dit boek hebben! Bijzonder in deze is de rol van Wil en Bruny van Alphen die op oudere leeftijd kunstgeschiedenis in Utrecht studeerden. Wil werd, in zijn dubbelrol van kunsthistoricus met levensfasen in Azië en Amerika èn goochelaar op de computer tot steunpilaar bij de tot standkoming van dit boek!

Doctorandi en promovendi kwamen niet alleen uit Nederland, ook

Afb. 15. De oude Kaapse architectuur was al goed bekend dankzij de voortreffelijke foto's van A. Elliott; veel ervan stond er bij het bezoek in 1991 boven verwachting goed bij. Hier: La Gratitude, Stellenbosch, Dorp Straat 95, 1795-98 (1991).

Afb. 16. Volslagen onbekend waren de belangrijke gebouwen in Pretoria, ontworpen door Nederlandse architecten. De 'Ou-Raadsaal', Krugers Parlementsgebouw, is van Sytze W. Wierda, een Friese boerenzoon, 1889-1902 (1991).

uit de landen zelf. Zo werd mij zelfs gevraagd co-promotor te worden bij de eerste architectuur promotie aan de Gajah Mada - universiteit in Yogyakarta. De probleemstelling was zuiver architectonisch: de realiteitswaarde van de gebouwen die voorkomen op de reliëfs van Borobudur. Deze bleek verrassend hoog, in tegenstelling tot contemporaine gebouwenafbeeldingen in Karolingische manuscripten en reliëfs.⁵

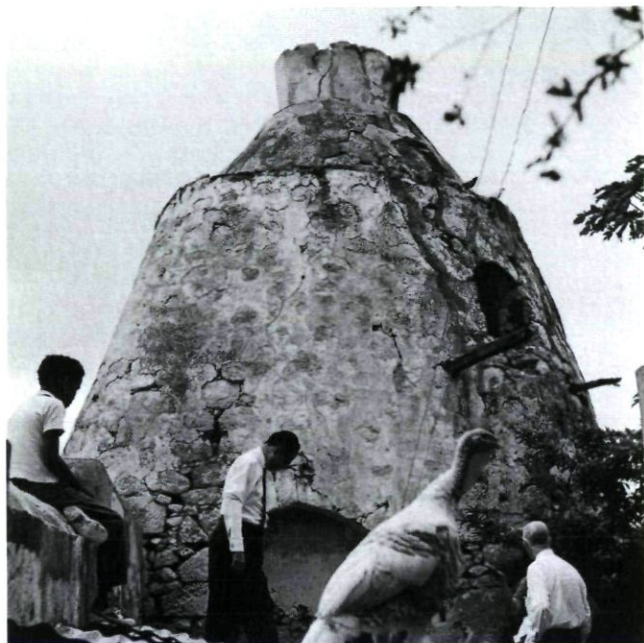
Zo raakte ik, ruim 60 jaar na het tekenen van 'Indische huizen en

Poerit
Poeri Agoeng - Tjakra Lombok
sept. 95

Afb. 17. Zoals velen vóór en na hem was ook de industrieel-met-grote-culturele-belangstelling J.H. van Heek zeer geboeid door de historische monumenten van de landen die hij bezocht (hetzelfde geldt enige decennia later voor architect H.P. Berlage). Hij schetste veel en goed, hier een tempelpoort op Lombok (1895): Poeri (tempel) Agoeng, Tjakra Lombok..

tempels' ook bij deze materie betrokken (en ook dat bleef zo). Nog altijd was er een ernstig hiaat. Door het verbreken van de culturele contacten tijdens het apartheidsregime kon Zuid Afrika niet bezocht worden. Maar toen, na de opheffing daarvan, in 1991, de deuren heropend werden, waren mijn vrouw en ik de éérsten die in deze sector het land bezochten. Het was een eigen onderneming deze keer (zoals dat ook gold voor enkele latere, doorgaans gezamenlijke, Antillenreizen). Maar met geweldige steun ter plekke van oud-promovendus dr D.P. Kesting en van de Jan van Riebeeckstichting 6. In drie weken kon er heel veel bekeken worden en werden er talloze contacten gelegd, zowel in de voormalige 'Boerenrepublieken' als in de 'Kaap'. Wéér twee grote verrassingen: de goede staat van veel, uit de oudere literatuur dankzij de vroeg 20ste-eeuwse foto's van A. Elliott bekende, 'Kaapse' architectuur en de monumentale bouwwerken uit de late 19de eeuw in Pretoria, ontworpen door onder president Kruger aangetrokken (en hier onbekende) Nederlandse architecten! Ondertussen was het ook al wel mogelijk geworden om de architectonische ontwikkelingen in de Nederlandse invloedssfeer te vergelijken

Afb. 18. "Héél oud, meneer, heeft mijn vader nog gemaakt". De vroeg 20ste-eeuwse kalkoven in Oranjestad, Aruba, nu beschermd monument (1966).

ken met die in landen welke vroeger banden hadden met Spanje, Portugal, Engeland, Frankrijk of Skandinavië. Daarbij viel op, dat doorgaans in de Nederlandse vestigingen in hoger mate rekening was gehouden met plaatselijke geografische gegevens. En ook dat ter plekke al bestaande culturele karakteristieken duidelijker een rol speelden. Dat wil zeggen, dat er daar dus meer *ter plekke* zal zijn bedacht en ontworpen, dat dus ook de plaatselijke inbreng groter was. Bewust is gezocht naar harmonieuze integratie van 'import' met 'inheems' bij de in de 19de eeuw ontwikkelde stedenbouwkundige structuren op Java.⁷

Op de Icomos Assembly te Washington in 1987 kon het onderwerp al even worden gepresenteerd. Uitvoeriger geschiedde dat in Colombo in 1993⁸; daar stond ook voor alle deelnemers een dag bezoek aan de VOC stad Galle op het programma. Een aantal tentoonstellingsschotten (door auteur dezes samengesteld), ook als boekje uitgegeven, belichtte namens de RDMZ onderscheidene aspecten in 'Oost' en 'West'. De gedachte "zullen we daar dan maar niet een groot boek van maken" vond weerklank en werd in de programma's van deze Dienst ingepast. In het boekje was immers nog maar een fractie verwerkt van het vele door auteur bijeen gebrachte (en grotendeels aan de collecties van de RDMZ overgedragen) materiaal. *Dàn komt de vraag: hoe wordt de opzet? Hoewel er wat Amerika en Afrika betreft over inventarisaties konden worden beschikt, was het aantal kennishiaten in het rijkste gebied, Azië, nog zó groot dat aan een inventariserende opzet niet kon worden gedacht⁹. Het uitgangspunt werd: *Examples, no inventory*, hetgeen wilde zeggen: het maken van selecties uit het beschikbare materiaal.*

In de Nederlandse monumentenzorg wordt een minimum ouderdom van 50 jaar als uitgangspunt genomen, dat is hier ook gebeurd. Voor wat de laatste halve eeuw betreft, is uitsluitend ingegaan op het 'omgaan met' de oudere bebouwing. Interessant, omdat in alle aan de orde gestelde landen vormen van monumentenzorg zijn ontstaan - als ze er al niet eerder waren - welke zich mede ontfermen over

objecten, die herinneren aan een vroegere band met Nederland.

Een vergelijkbaar werk over het British Empire is *typologisch* ingedeeld¹⁰. Hier is primair gekozen voor *topografische* indeling. Zoals gezegd: juist in de Nederlandse invloedssfeer zijn steeds regionale karakteristieken dominant aanwezig. Een Surinaamse kerk staat bouwkundig dichter bij een Surinaams huis dan bij een Antilliaanse - laat staan Aziatische - kerk. *Chronologie en typologie spelen wèl een belangrijke rol bij de verdere onderverdeling*. In landen, waar dat relevant is, zijn gebouwen uit de Compagniestijd met een * aangegeven, zodat in de tekst 17de-18de-eeuws werk direct te herkennen is naast dat uit de 19de-20de eeuw. Dáár, waar na 1800 geen band met Nederland meer bestond, had dat uiteraard geen zin,

Bronnen zijn steeds zo dicht mogelijk bij het behandelde object vermeld: een publicatie over één fort, kerk of huis wordt direct genoemd bij de beschrijving daarvan. Meer algemene literatuur staat bloksgewijs bij stad of land. Werken met een inventaris-achtige opzet worden met ☆ aangegeven. Verdwenen gebouwen, waarvan een goede documentatie bestaat, zijn dikwijls wèl opgenomen.

Het afbeeldingsmateriaal is zo divers mogelijk gekozen, oude en recente tekeningen, oude en recente foto's. Er is gebruik gemaakt van bestaande opmetingen; het verrichten van nieuw opmetingswerk was in dit kader niet mogelijk. Van oudere topografische afbeeldingen is dankbaar gebruik gemaakt; steeds is daarbij getracht de herkomst zo nauwkeurig mogelijk te omschrijven. Voor het éérst is hier een selectie gepubliceerd uit de mooie schetsboeken, gemaakt door de jonge Twentse industrieel J.H. van Heek (1873-1957, dr h.c. 1952) gedurende zijn wereldreizen in 1895 e.v. Diens zoon, mr. J.H.A. van Heek, voorzitter van de Archiefstichting dr J.H. van Heek, Huis Bergh, 's-Heerenberg, gaf daartoe toestemming, waarvoor veel dank!

Veertig jaar een boeiende zijlijn naast het werk in Nederland. Men kan veel gek beleven: zo werd ik bij het eerste Saba-bezoek op de oude manier teruggevoerd naar St. Maarten (het vliegtuigje had een wiel verloren). Met een roeiboot naar een grotere vissersboot en dan door twee sterke mannen overdwars overgegooid en door twee andere weer opgevangen. "We did the same with Princess Juliana", zeiden ze tot troost (zij bezocht de eilanden al vanuit Canada tijdens de oorlog). Leuke opmerkingen ook. "Héél oud, meneer, heeft mijn vader nog gemaakt" bij een Arubaanse kalkoven die eruit zag of hij uit de begintijd van de kolonisatie dateerde (1636). Maar zoiets kan je ook in Nederland overkomen. Bij het promotie-onderzoek 'Middeleeuwse stenen stadshuizen' zei ik in 1962 tegen een eigenaar: "Deze kap dateert nog uit de 14de eeuw!". "Dat klopt" zei hij, "sinds mijn grootvader hier woonde is er nooit meer iets veranderd".

C.L. Temminck Groll

Noten

- 1 J.C. Lamster, "Indië", *gevende eene beschrijving van de inheemse bevolking van Nederlandsch-Indië en van hare beschaving*, Droste, Haarlem 1928 (ook in het Engels verschenen). In 1972, mèt de andere Droste-albums, aangetroffen in de bibliotheek van toen al oud-president Sukarno in het paleis te Bogor / Buitenzorg!
- 2 M.D. Ozinga, *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*, Willemstad / 's-Gravenhage 1959. Uiteraard worden in dit artikel niet de bronvermeldingen rond de afzonderlijk opgevoerde gebouwen genoemd; deze zijn alle zo uitvoerig mogelijk in het boek opgenomen.
- 3 C.L. Temminck Groll, A.R.H. Tjin A Djie e.a., *De architectuur van Suriname 1667-1930*, Zutphen 1973.
- 4 R.V.D.S.-B.M.A. in samenwerking met C. Passchier, *Inventory of Monuments and Worthwhile Buildings in Bandung*, Bandung 1989.

- 5 Parmono Atmadi, *Some architectural design principles of chandis, a study through the building projections on the reliefs of Borobudur temple*, Yogyakarta 1979. Zie C.L. Temminck Groll, Monumentenzorg in Indonesië, een proefschrift over de Borobudur, Heemschut 1981, 76-79. Helaas is dr ir. Parmono enkele jaren terug overleden.
- 6 D.P. Kesting, *Afrikaans-protestantse kerkbou, Erfenis en Uitdaging*, Universiteit Port Elizabeth 1978. Als promovendus bracht deze een studietijd door in Nederland. Jan van Riebeeckstichting: opgericht 1966, Pretoria 0001, P.O.B. 3457.
- 7 R.G. Gill, *De Indische stad op Java en Madura, een morfologische studie van haar ontwikkeling*, T.U. Delft 1995.
- 8 Icomos International Symposium Papers, *Old Cultures in New Worlds*, vol. II, 8th General Assembly Washington, oct. 1987, 614-621.
C.L. Temminck Groll, *The Dutch and Asia and other continents*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist 1993 t.b.v. Icomos Assembly Colombo aug. 1993.
- 9 Van een belangrijke, niet bezochte, stad als Palembang bv. was nauwelijks informatie te vinden. Ir. C. Dijkgraaf, thans voorzitter van 'Shared Colonial Architecture and Townplanning', SCAT, berichtte recentelijk dat een internationaal congres over de toekomst van deze stad in voorbereiding is.
- 10 J. Morris e.a., *Architecture of the British Empire*, London 1986. Zeer veel foto's, enkele stadsplattegronden, geen opmetingen.

Paul Meurs, **De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940**, NAI Uitgevers, Rotterdam 2000, ISBN 90-5662-176-9. EUR 34,50

Vier en dertig jaar geleden ben ik naar Nederland gekomen. Als ik het land van nu vergelijk met dat van toen, dan zijn sommige streken inmiddels onherkenbaar veranderd. Die verandering is te danken aan nieuwbouw, vooral woningen, maar ook aan bedrijfsterreinen en wegen. En nu, als ik alleen al de omgeving van Delft in oenschou neem, dan is het evident dat er nog veel meer van de omgeving onherkenbaar zal worden. Maar in de binnensteden veranderde in die drie decennia relatief weinig. Wel veranderde er veel in het verkeer en het parkeren, maar de oriëntatie op straten, grachten en gebouwen werkt in mijn geheugen nog altijd. Er zijn uitzonderingen: delen van Utrecht en van Den Haag bijvoorbeeld, zijn nauwelijks te herkennen. Ik herinner mij ook dat er een aanzienlijk aantal spraakmakende gebouwen afgebroken werd: het Utrechtse Centraal Station van Sybold van Ravesteyn, de Hippolytuskerk in Delft, de villa Kareol in Aerdenhout, de Rotterdamse Koninginnekerk, etc. Tegen de afbraak van laatstgenoemde in 1972 heb ik nog ergens een handtekening gezet, maar dat heeft de kerk uiteraard niet kunnen redden.

Zo zou men zich kunnen verbeelden, dat er vooral de laatste decennia in onze omgeving veel veranderd is. Dat is misschien het geval als men puur naar het bouwvolume kijkt in deze korte tijdspanne, maar het lijkt een illusie als men het proces van de verandering beter bekijkt. Met de fortificatiewet uit 1874, of zelfs al eerder, nam een dynamisch tijdperk van de stedelijke groei zijn aanvang, waardoor veranderingsprocessen in een stroomversnelling terecht kwamen. Uitbreidingswijken begonnen de oude stadscentra te omsingelen, industriële gebouwen verrezen en treinstations eisten hun plaats in de stad op. De afbraak van gebouwen, die wij nu monumenten zouden noemen, het dempen van de grachten, die wij nu weer willen uitgraven, dat alles begon in de naam van de vooruitgang reeds in de tweede helft van de negentiende eeuw en ging in een razend tempo door.

Wie kennis wil nemen van de lotgevallen van de oude Nederlandse stadscentra in de moderne tijd kan daar nu het boek *De moderne his-*

torische stad van Paul Meurs op naslaan. Met de 'moderne historische stad' bedoelt de auteur de oude steden, die na het wegvallen van de fortificaties door de stadsuitbreidingen binnensteden zijn geworden. Verkeersdoorbraken, dempingen, sloop en nieuwbouw waren de ingrepen die de oude steden moesten aanpassen aan wat men tegenwoordig de 'maatschappelijke relevantie' noemt. Meurs geeft een indrukwekkend en erudiet overzicht van deze gebeurtenissen, vooral in de grote steden. Hoewel het soms ook om afzonderlijke gebouwen gaat, worden de gebeurtenissen altijd in de stedelijke context beschouwd. Om maar enkele voorbeelden te noemen: de raadhuiskwartiers in Amsterdam, Rotterdam, Leiden en Haarlem, de voorgestelde demping van de Oude Delft in Delft, het stedenbouwkundig ontwerp van Berlage voor Utrecht etc. Het boek beslaat de periode van 1883 tot 1940.

De schrijver heeft de nadruk gelegd op de verschillende opvattingen in de benadering van de bestaande oude stad. Zo behandelt hij de opvattingen van de architecten, van de gemeenten en de opdrachtgevers, maar ook van de strijders voor het behoud van de stadsschoon, zoals de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, de Nederlandse Oudheidkundige Bond, de Bond Heemschut en tal van andere verenigingen. Het beeld dat Meurs schildert vestigt de aandacht op een aantal tegenstrijdigheden. Zo kon Berlage voor het oude centrum van Amsterdam opkomen, terwijl zijn eerste verkeersplan voor Utrecht (1920) flinke gaten in de oude stad sloeg. De directeur van de Monumentenzorg Jan Kalf, wiens taak voor zich zelf zou moeten spreken, bleek in de jaren dertig in Amsterdam voorstander te zijn geweest van het dempen van het Rokin. Het geschiedenisverloop is in feite altijd genuanceerder geweest dan het latere vogelvlucht perspectief daarvan laat zien. De houding van de architecten ten opzichte van het behoud en de vernieuwing hing af van de afzonderlijke kwesties, niet zozeer van hun architectuuropvatting. Men kon zichzelf modern vinden en toch de oude architectuur respecteren. Pas met de opkomst van de Nieuwe Zakelijkheid werd de tegenstelling scherper, niet alleen in het architectuurdebat, maar ook ten opzichte van het verleden. Toen ontstond het cliché dat de Moderne architecten het verleden ontkennen en de traditionalisten ervan houden. Verder wordt uit het boek duidelijk, dat de begrippen harmonie of aanpassing historisch bepaalde begrippen zijn, dus met de tijd veranderlijk. Dit is uiteraard bekend, maar het is toch telkens weer verbazend om waar te nemen.

Paul Meurs is in zijn tekst onbewogen en kiest geen partij, maar kiest de objectiverende houding van de historicus. Dat komt het duidelijkst naar voren in de tekst op de witte bladzijden in zijn boek (pp.82-474). Dat heeft hem ook kritiek van Wim Denslagen in NRC-Handelsblad opgeleverd (23 maart 2001). Maar Meurs is ook architect en dat blijkt uit de groene bladzijden die aan het witte deel vooraf gaan. Deze bladzijden in een gezonde kleur dienen als voorwoord en verantwoording en geven ook de persoonlijke mening van de auteur weer. Deze groene introductie is het mindere deel van het boek. Behalve dat dit gedeelte soms slecht leesbaar is - de inhoudsopgave in groene letters op groene achtergrond - is het warrig van opzet. Herhalingen, aanvechtbare beweringen en te veel liefde voor Brazilië bij een bij uitstek Nederlands thema, maken het lezen lastig. Wat Brazilië betreft: Meurs kan hier als kenner beter een apart boek over schrijven en ik geloof helemaal niet in het Braziliaanse voorbeeld voor de Lage Landen, omdat de omstandigheden daar behoorlijk anders waren en zijn. Historisch gezien was onder andere het Duitse voorbeeld of parallel hier belangrijker.

Herhaaldelijk laat Meurs blijken, dat de tijd van 1883 tot 1940 nu als voorbeeld kan dienen. Gezien de sloop- en dempwoede uit die jaren is dat nogal verbazend. Maar wat Meurs bedoelt is het 'dialectisch' omgaan met de bestaande bouwsubstantie in de oude steden, dat wil

zeggen, minder behoudzuchtig dan nu en met meer contrastwerking van het nieuwe met het oude. Hij beklagt zich over de huidige restauraties, die het nieuw gebruik beperken ter wille van de authenticiteit van het bouwwerk, over de beschermde stadsgezichten, die tot een 'welstandstijl' leiden en vanuit oogpunt van authenticiteit vaak bedrog zijn. Hij vergelijkt de huidige toestand in Nederlandse beschermde binnensteden met het complex 'Huys ten Bosch' in Nagasaki van Jan Heeling. Er is één uitzondering: in Japan ontbreekt in het stadsbeeld de twintigste eeuw.

Het idee van het beschermde stadsgezicht is inderdaad niet zonder vraagtekens. Wie zijn wij, om in de geschiedenis een streep te trekken en te zeggen dat de jarenlange geschiedenis nu ophoudt, dat er van af vandaag niets meer veranderd mag worden. Anderzijds kan de door Meurs bepleite 'dialectische' benadering door contrast in maat, proportie en materiaal tot een vrijbrief voor misbruik worden. Dit wordt des te riskanter als werkgelegenheid, winst en andere actuele relevanties in het geding zijn, want nog altijd breekt het 'maatschappelijk belang' de monumentenwet.

Concluderend kan gezegd worden dat het verhaal dat Meurs op de witte bladzijden van het boek heeft geschreven, een goede bijdrage aan de architectuurgeschiedenis en de geschiedenis van de monumentenzorg vormen. De groene zijn meer een poging tot een actuele discussie en wat dit betreft een vervolg op de witte, bedoeld als een door dezelfde auteur opgevoerde voortzetting van de historische polemieken die voor 1940 werden gevoerd.

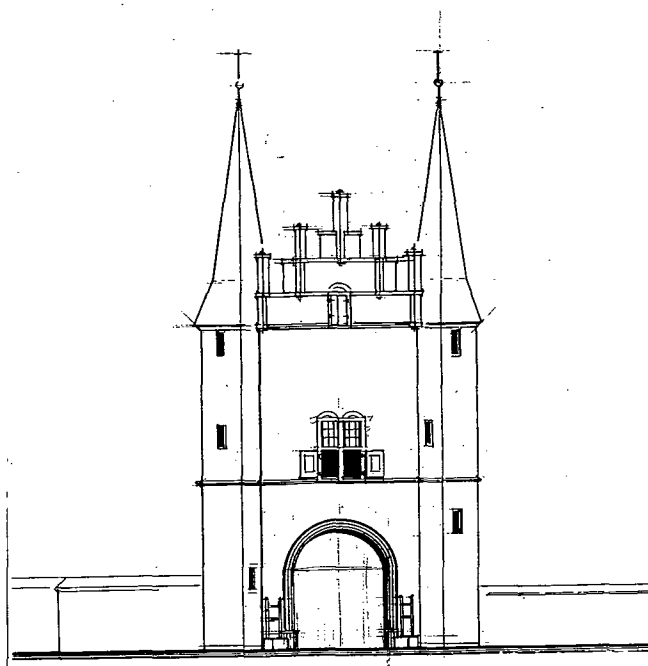
Otakar Mačel

MONUMENTENZORG

Op zoek naar de verloren tijd. Van replica tot fake

In het VPRO-programma Flogiston van 17 juni j.l. brak Wim T. Schippers een lans voor de herbouw van het Paleis voor Volksvlijt op het Frederiksplein in Amsterdam. Dit indrukwekkende 'Nederlandse Cristal Palace' brandde in 1929 op 65-jarige leeftijd volledig af. Vijfendertig jaar later verrees op de kale vlakte de nog immer omstreden hoogbouw van de Nederlandsche Bank, ontworpen door architect Duintjer, later met een tweede toren uitgebreid. De introductie van de euro biedt een unieke kans om dit overbodig geworden symbool van de staatsfinanciën neer te halen en de plek terug te geven aan de geschiedenis, is in het kort de stelling van Schippers. Het idee getuigt van weinig realiteitszin, maar het is toch meer dan een grap. Schippers is niet de enige met zulke gedachten. Grootschalige reconstructies verheugen zich in een snel toenemende belangstelling. De voorspelling of het Paleis van Volksvlijt ook werkelijk terugkomt of niet is veel minder interessant dan het gegeven dat de suggestie voor herbouw, anders dan tien jaar geleden, niet wordt weggehoord, maar gewoon bespreekbaar is. Een zwak protest is er alleen van de Bond van Nederlandse Architecten. Die kan zich vinden in de sloop van de bank, zolang er maar een nieuw gebouw van eigentijdse allure voor in de plaats komt. De BNA, apostel van het geloof in de hedendaagse architectuur, kan zware tijden tegemoet zien als hij het moet opnemen tegen de steeds sterker wordende retro-lobby.

Wat is er aan de hand? Is het geloof in onze eigen vormgevers zo verzwakt dat alleen de kracht van het verleden nog redding kan bie-

Afb. 1. Plan voor de reconstructie van het 17de-eeuwse poortgebouw van Bokhoven, naar een 18de-eeuwse afbeelding. Het gebouw zou moeten verrijzen op de bestaande brug, die toegang geeft tot het vrm. kasteelterrein. Tekening Architectenbureau Jan van Gool.

den? En dan niet, zoals in de 19de eeuw, door middel van neostijlen, maar door getrouwe kopieën. Het idee voor de herbouw van het Paleis van Volksvlijt staat niet op zich zelf. Er is een toenemende tendens om bekende en minder bekende gebouwen uit hun as te doen herrijzen. Het is een roep om herbeleving van het verdwenen verleden, vanuit telkens wisselende motieven, lang niet altijd vanuit nostalgie alleen. De toon is al sinds een paar jaar gezet en het is niet de toon van de historiserende restauraties die de monumentenzorgers (overigens met succes) hebben bestreden. Het gaat niet meer om de reconstructie van het stenen kruiskozijn, het 18de-eeuwse roederaam of de 17de-eeuwse geveltop, noch om om de ontleistering van middeleeuws metselwerk. Het gaat nu om het complete gebouw, dat al geruime tijd geleden is verdwenen, door brand, sloop of verval. Het argument van de onbetrouwbaarheid van de reconstructie, het doorgaans succesvolle wapen van de monumentenzorger, wordt in deze tijd van blakend zelfvertrouwen in het vermogen tot re-creatie van het verleden, niet meer gehoord. Het argument is ook niet zo sterk, omdat replica's, anders dan historiserende restauraties, doorgaans niet ten koste gaan van de materiële historische bouws substantie. Met andere woorden: zij komen buiten de jurisdictie van de monumentenwet tot stand, waardoor een beoordeling op die basis achterwege blijft. Dat pleit de monumentenzorg allesbehalve vrij van het innemen van een standpunt over dit soort reconstructies. Het is een nieuw fenomeen dat om een nieuwe benadering vraagt. Maar eerst een korte terugblik.

De enige reconstructies die altijd buiten kijf hebben gestaan, betreffen het herstel van oorlogsschade. In zulke gevoelige kwesties stond de legitimiteit van de reconstructie niet ter discussie. De vraag was alleen of het geruïneerde gebouw moest terugkomen dan wel moest

blijven voortbestaan als oorlogsmonument. Waarom moest de door de Duitsers gebombardeerde kathedraal van Coventry een *War Memorial* worden terwijl in ons land de Eusebius in Arnhem, de Stevenskerk in Nijmegen, de Laurenskerk in Rotterdam en alle andere spoedig werden herbouwd?

Waarom werd het oude Warschau wel en het oude Rotterdam niet herbouwd? Waarom duurde het ruim vijfenvijftig jaar voordat de knoop werd doorgehakt om de ruïne van de Frauenkriche in Dresden toch te herbouwen? Er is evenveel voor te zeggen om de herinnering aan de ellende levend te houden ('dit mag nooit weer gebeuren') als om deze doelbewust uit te poetsen, te vergeten ('onze identiteit is onverwoestbaar'). Het thema werd in alle hevigheid weer actueel bij het herstel van de brug in Mostar. Hoewel strategisch van geen enkel belang, was de brug als trots symbool van het Ottomaanse verleden het onvermijdelijke doelwit van het Bosnisch-Kroatische geschut. De grondig vernielde brug is nu, bij wijze van revanche, als een soort hyper-reconstructie herbouwd. Vormherstel alleen was niet voldoende. De reconstructie moest in alle opzichten volledig zijn, dus ook in materiële zin. Duikers haalden de oude stenen uit de rivier voor hergebruik en de toepassing van 16de-eeuwse constructietechnieken en details moet garant staan voor een maximale authenticiteit, die recht doet aan de naam van de stad (Mostar betekent oude brug). Ieper, Warschau en Dresden zijn symbolen van de herleving, of beter overleving, van de eigen culturele identiteit. In Mostar moet het lijken of de verwoesting helemaal niet heeft plaatsgevonden, of de brug nooit is weg geweest. Mostar is een nieuw fenomeen, dat eigenlijk niet door het woord reconstructie wordt gedekt, omdat het niet slechts gaat om de reconstructie van de vorm, maar ook van de authenticiteit. Reconstructie van oorlogsschade was en is onomstreden, ook als het om geheel verwoeste gebouwen gaat. Maar herbouw na brand of andere calamiteit is minder vanzelfsprekend. Dat blijkt alleen al uit de regelgeving. Voor een monument dat door brand volledig is verwoest, bij opzet, per ongeluk of door bliksemingslag, geldt geen herbouwplicht en omgekeerd krijgt de eigenaar die het zou willen herbouwen, geen subsidie. Hier geldt het principe weg is weg. *Reconstructie van de door een calamiteit verdwenen monumentale waarde is niet het doel. Het is de eigenaar, die in overleg met de vergunningverlenende autoriteit (gemeente) een keuze moet maken tussen aanvaardbaar herstel, echte nieuwbouw of reconstructie*, zo luidt de richtlijn in de brochure *Verzekeringen* van de RDMZ. Lastiger wordt het bij partiële calamiteit: *Van geval tot geval moet worden bezien waar de grens ligt tussen gewenste reconstructie en aanvaardbaar herstel van de schade in de vorm van aangepaste nieuwbouw - eventueel volgens moderne methoden en met moderne materialen*. Soms is de grens duidelijk. Dat de kap en het interieur van kasteel Renswoude na de brand zouden worden gereconstrueerd, lag voor de hand. De brand van kasteel Heemstede bij Houten liet zo'n grote verwoesting achter, dat de grens tussen wat het meest voor de hand lag, reconstructie of nieuwbouw, niet meer duidelijk te trekken viel. Het aanvankelijke plan voor een glazen nieuwbouw op en in de ruïne werd uiteindelijk ingewisseld voor een getrouwe reconstructie van het beeld van voor de brand. Er was overigens geen sprake van een ideële of functionele afweging tussen deze beide uitersten. De doorslag gaf de wens van de uiteindelijk gevonden gegadigde, die een representatief kantoor wilde. Voor hem betekende dat traditioneel herstel. Het betrekkelijke van de stelling dat na brand in feite alle vormen van herbouw open staan, toont de vrijwel volledige verwoesting (in 1993) van de houten Kapellbrücke in Luzern aan. Een andere wijze van herstel dan de volledige reconstructie van dit nationale symbool was ondenkbaar.

Hoewel het telkens om het zelfde fenomeen gaat, namelijk het terugbouwen van verdwenen gebouwen, kan de acceptatie per geval nogal

verschillen. Niet de reconstructie op zich zelf, maar de reden van de verdwijning en daarmee samenhangend de reden van de herbouw zijn de kritische maatstaven waaraan het oordeel wordt afgemeten. De mate waarin de reconstructie overtuigt wordt sterk bepaald door morele en emotionele achtergronden. Oorlog en brand 'scoren' hoog.

Minder overtuigend is de gedwongen 'verhuizing' als gevolg van stedelijke of infrastructurele ontwikkelingen. Door verplaatsing kunnen monumenten gered worden. Maar wat is hun levensvatbaarheid als de stedelijke of landschappelijke context naar believen ingewisseld kan worden? Het 17de-eeuwse Bijlmerlust moest verhuizen voor de Bijlmer, verloor zijn historische context en is nu niet meer dan een letterlijk misplaatste herinnering. De Hofstraat in Dordrecht is in feite een klein openluchtmuseum, bestaande uit panden in een willekeurige samenstelling die slechts één ding gemeen hebben, namelijk dat ze afkomstig zijn uit saneringsgebieden. Verplaatsing is een eufemisme voor sloop en nieuwbouw, in het beste geval met gebruikmaking van enkele oorspronkelijke onderdelen. Dat geldt ook voor panden die op dezelfde plaats worden herbouwd, nadat ze 'even' weg waren voor de aanleg van een metro- of spoortunnel. In de toch al verpauperde Nieuwmarktbuurt in Amsterdam werd het metrotracé ingevuld met nieuwbouw, maar aan de veel kwetsbaardere Nieuwe Herengracht ging de gemeente, onder druk van Stads-herstel, De Binnenstad en het Ministerie van CRM uiteindelijk accoord met de herbouw van de zeven zogenaamde Waterleidingpanden. In Rotterdam, waar het spaarzame erfgoed nog kostbaarder is, voorkwam - ook hier weer - particulier initiatief dat de Wijnhavenpanden als gevolg van de aanleg van de spoortunnel zouden verdwijnen. Ook deze kwamen terug, op dezelfde, stedenbouwkundig belangrijke plek in het stadsbeeld: sloop en namaak in de ogen van tegenstanders, tijdelijke demontage in de ogen van de voorstanders. Naast het morele oordeel (kun je er mag je monumenten zomaar even weghalen?) geeft ook het oordeel over de schaal een antwoord. De panden zelf zijn gesloopt en herbouwd, maar op stedelijk niveau is een hiaat weer ongedaan gemaakt. Daarmee is recht gedaan aan de leesbaarheid en de gaafheid van de stedelijke structuur. Hét antwoord op de vraag is niet te geven zolang de bouwhistoricus het object en het materiaal en de stedenbouwkundige de structuur en het beeld verdedigt.

Oorlogsschade, calamiteit, sanering en stedelijke vernieuwing: het zijn alle factoren die reconstructie of herbouw in meer of mindere mate billijken. De grote vraagtekens ontstaan pas wanneer er geen sprake meer is van calamiteit of overmacht. De discutabele reconstructie begint bij de doelbewuste herbeleving van de geschiedenis. De motieven zijn daarbij niet altijd even geloofwaardig. Economische drijfveren zitten soms verstopt achter ideële verkoopverhalen. De hartstochtelijk geuite behoefte om 'de plek terug te geven aan de geschiedenis' blijkt niet zelden een subtiele dekmantel om er een anders kansloos, fors bouwproject door te krijgen. De werkelijk puur ideële geïnspireerde projecten onderscheiden zich hiervan door het feit dat ze meestal niet doorgaan. Voor de in 1829 afgebroken en nauwkeurig gedocumenteerde Jan Rodenpoortstoren, aan de kop van het Singel in Amsterdam, waren zelfs drie achtereenvolgende, puur ideële initiatieven niet voldoende om de herbouw van de grond te krijgen. De eerste poging, in 1961, strandde omdat de toenmalige staatssecretaris niet wilde dat de reconstructie van de toren ten koste zou gaan van subsidies voor veel dringender restauraties. In 1972 veegde burgemeester Samkalden het idee van wethouder Goos van 't Hull om voor dit doel geld uit te trekken in het kader van de viering van het zeventiendejarig bestaan van de stad, van tafel. En in 1997

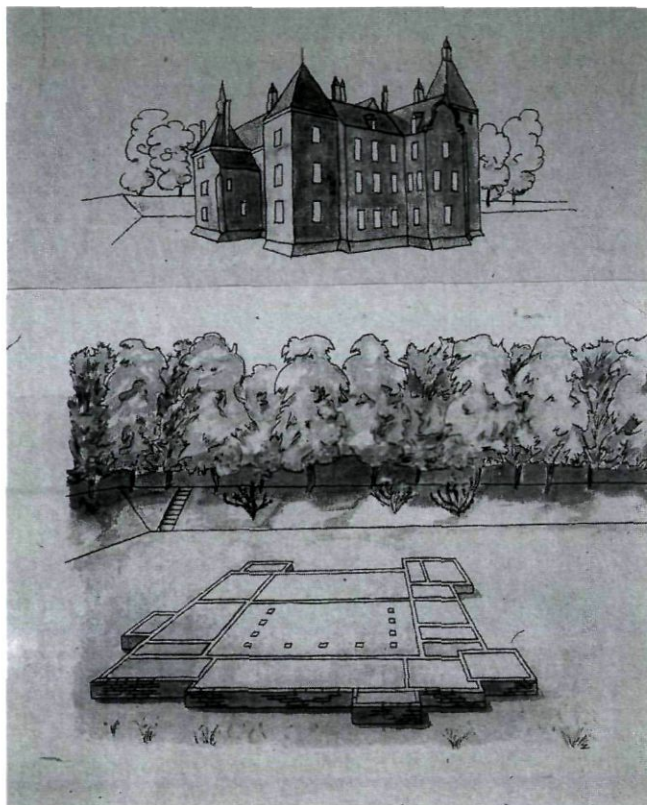
werd er zo anders over reconstructies gedacht dat het hele project bij voorbaat al kansloos was: "Reden voor de overheid om geen geld te geven is een misplaatste gêne, ja zelfs vrees zich belachelijk te maken. Herbouw van een toren die al ruim 150 jaar eerder was afgebroken, zou kitsch zijn en dus een vervalsing van het stadsbeeld[...]. Alle gegevens zijn minutieus bekend, een prachtig stuk Singel kan weer zijn oude bekoring krijgen. Afmaken die klus!" schampert initiatiefnemer Goos van 't Hull bij de derde en laatste poging.¹ Onder verwijzing naar het herstel van de oorlogsschade in Warschau, Sluis, Nijmegen, Rhenen, Zaltbommel en Doesburg, legt hij onbedoeld het verschil bloot tussen herbouw kort na een ramp enerzijds en reconstructie van een al lang verdwenen gebouw als vormwil anderzijds. Naarmate de tijd verstrijkt, verzwakt de overtuigingskracht van het argument. De Rodenpoortstoren was al te lang weg.

Het trieste lot van verdwenen torens en kerken is dat zij als *landmarks* gewilde objecten voor reconstructie zijn, maar dat hun terugkeer, door het ontbreken van economische mogelijkheden, zo goed als kansloos is. De geluiden over de bouw van de nooit gerealiseerde spits op de toren van de Maartenskerk in Zaltbommel, verstomden even snel als ze werden gelanceerd. De prijsvraag in 1988 voor de herinrichting van het Utrechtse Domplein en de invulling van het ruim 300 jaar oude gat tussen de kerk en toren, was de laatste in een lange reeks van pogingen het schip te herbouwen. Een boeiende architectonische opgave, maar kansloos in een tijd van teveel en te grote kerkrumtes.

In particuliere handen wil een reconstructie zonder enig gebruiksdoel, dus louter en alleen omwille van het herstel van het historisch beeld, nog wel eens lukken. De eigenaar van het voormalige kasteel Bokhoven, bij Den Bosch, wil op de fundamenten van de brug het oude poortgebouw naar een 18de-eeuwse afbeelding reconstrueren. Een kostbaar project, waar je - in zijn eigen woorden - "niets aan hebt en dat eigenlijk hartstikke stom is." Toch diende hij een plan in. De Monumentencommissie van Den Bosch oordeelde verdeeld. De archeologische relictten worden niet aangetast, het plan wordt daarom doorverwezen naar Welstand, zo luidde het tamelijk formele advies aan B&W. Maar een minderheid tekende daar bij aan niet met het plan te kunnen instemmen omdat het geschiedvervalsend werkt. Het is een discussie die de Nederlandsche Oudheidkundige bond in 1917 precies zo heeft gevoerd, alleen met een tegenovergestelde uitkomst, nl. dat de meerderheid toen stemde voor het standpunt van de minderheid nu.

Lang verdwenen gebouwen liggen als sluimerende tijdbommen te wachten op het meest gunstige moment van ontsteking. Dat is als oudheidminnaars en ondernemers elkaar ontmoeten. Want naarmate de gebruiksmogelijkheden groter zijn, neemt de kans op de zo vurig begeerde reconstructie toe. De decennialange, vruchteloze pogingen van de Nijmeegse Valkhofstichting om de burcht in zijn oude glorie te doen herrijzen, werden uiteindelijk omarmd door een projectontwikkelaar, die, handig inspelend op de voorbereidingen van de vereniging, zijn kans schoon zag om de zeer lucratieve bouw van een hotel annex casino en ondergrondse parkeergarage door te drukken. Alles, behalve de parkeergarage natuurlijk, als een getrouwe *remake* van de verloren tijd. Het plan werd getorpedeerd door het Rijk en het juist aangetreden, nieuwe gemeentebestuur. Een gedwongen en ongetwijfeld ongelukkig verlopen huwelijk tussen projectontwikkelaar en lokale oudheidminnaars werd daardoor vroegtijdig ontbonden.

Niet alleen de Utrechtse Domkerk en het Valkhof, maar ook het beeld van het ooit indrukwekkende kasteel in Buren blijft als een fata

Afb. 2. Een impressie van het herbouwde kasteel in Buren, met daaronder een van de alternatieven die iets van de omvang van het oude kasteel zichtbaar zou moeten maken. Tekeningen van de gemeente Buren.

morgana de fantasie prikkelen. De vraag is of de al honderd jaar oude droom in Buren ooit nog eens in vervulling gaat. De laatste keer dat de hoop op een reconstructie weer opleefde was tijdens het bezoek van Pieter van Vollenhoven in 1991. De wethouder cultuur was gecharmeerd van diens suggestie het Oranjekasteel te herbouwen, omdat het een toeristische impuls aan het stille stadje zou geven (niet alleen projectontwikkelaars, ook gemeentebestuurders zien brood in het verleden). Maar de bewoners, verenigd in Behoud ons Buren, wilden die stilte juist houden. Bovendien kreeg de wethouder van deskundigen te horen dat er voor een overtuigende kopie meer nodig is dan één vaag schilderij en summiere bodemvondsten. Intussen wordt onderzocht of er tussen helemaal niets doen en de even complete als fantasierijke reconstructie andere oplossingen denkbaar zijn. Die variëren van het tonen van fundamenten tot het in reliëf aangeven van de plaats van de gracht, het kasteel en de voorburcht.

Kan het de toerist wat schelen of het fraai gelegen renaissance-kasteel, dat hij in Buren had kunnen bewonderen, echt is of niet? Waarschijnlijk niet. Sterker nog, in deze tijd van markt-denken dicteert de wens van de toerist wat er wel en niet gebeurt. Hij komt voor de glorie van de Oranjes, hij komt voor de woonstede van Anna van Buren. Die stille, maar aan de kassa wel meetbare invloed, kan behoorlijk dwingend zijn. Hoe dwingend toont het besluit om het Rembrandthuis in Amsterdam geheel in authentieke staat terug te brengen, dat wil zeggen in overeenstemming met het beeld dat we van 17de-eeuwse interieurs hebben. De concessie aan de verwachting van de Amerikaan en de Japanner te zullen zien hoe Rembrandt

'echt' woonde en werkte, door middel van een zo realistisch mogelijke beleving, net als bij Tussaud, ging ten koste van een authentiek en ongeschonden interieur van De Bazel (1911), dat de pech had een verkeerd beeld van een hoofdmoment uit de Nederlandse geschiedenis te bieden.

Afb. 3. Een foto uit omstreeks het midden van de 19de eeuw van de kort daarna afgebroken Kingma State. Deze 19de-eeuwse gedaante en niet de middeleeuwse zou uitgangspunt voor de herbouw moeten zijn. Foto uit het bezit van de familie Kingma.

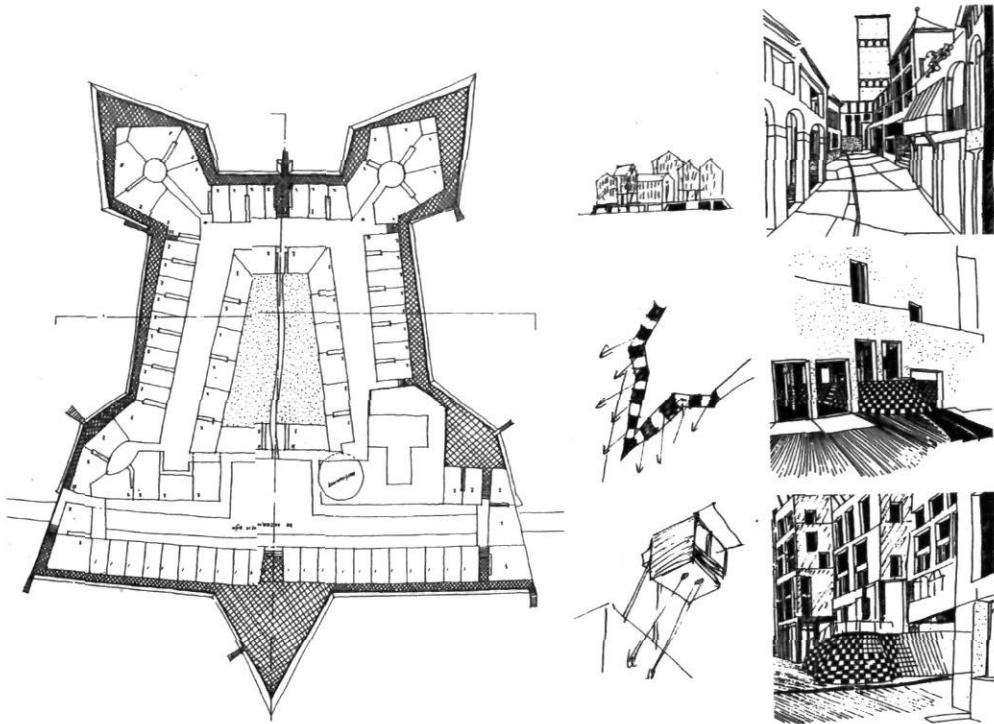
Van Vollenhove's visioen van het herrezen Oranjekasteel kent een bescheiden versie in het streven van de familie Kingma om het oude familiebezit in Friesland te herbouwen. De 16de-eeuwse state bij Franeker werd in de eerste helft van de 19de eeuw verbouwd en in 1864 afgebroken. De ontdekking van een foto uit plm. 1860 was de vonk die het idee deed ontvlammen. Een familie-stichting, o.a. ter bevordering van het genealogisch onderzoek, onderzoekt nu de mogelijkheid de state in zijn laatste gedaante te reconstrueren. Voor een deel uit emotionele overwegingen, maar ook weer niet zo belangeloos dat het herbouwde huis een onrendabele onderneming zou mogen worden. Reden voor initiatiefnemer Kees Kingma om niet te kiezen voor de 16de-eeuwse, maar voor de veel functionelere 19de-eeuwse gedaante van het huis. Als het zover komt zullen inrichting en indeling door eigentijdse eisen worden bepaald.

Nu hebben de Kingma's het geluk over historische bronnen van het voormalige familiebezit te beschikken. Maar wat als je je eigen state wilt hebben, maar niet over de adellijke condities beschikt? Dan bouw je je eigen fantastie-state, op een willekeurige plek, in een willekeurige vorm, met gebruikmaking van her en der verzamelde oude bouwmaterialen om de schijn van historie hoog te houden. Een nabij gelegen dorp, Alingawier, leent zijn naam aan het kersverse bezit: Allingastate, onder cynici beter bekend als Kitchemastate.

Wellicht is geen enkele reconstructie in staat de geschiedenis te doen beleven, omdat de werkelijke, materiële ouderdom niet is na te maken. Wat is de waarde van een herrezen Rodenpoortstoren of een herrezen Oranjekasteel anders dan toeristisch, wat is de waarde van een herrezen Valkhof anders dan de uitbuiting van een zwaar beladen historische omgeving, wat is een herrezen Kingmastate anders dan de concrete bevestiging van de herkomst van de familie en wat is Allingastate anders dan een misplaatst verlangen naar historische status?

Afb. 4. De herbouw van Slot Schagen streeft geen getrouwe reconstructie van de middeleeuwse gedaante na, maar is een eigentijdse vertaling van de laatste, sterk gereduceerde verschijningsvorm. Foto Architectenbureau Schagen, Nieuwe Niedorp.

Afb. 5. Ideeënchets voor de inrichting van het vrijwel verdwenen fort Knodsenburg tegenover Nijmegen. Uit het Schetsboek Knodsenburg van GEM Waalsprong CV.

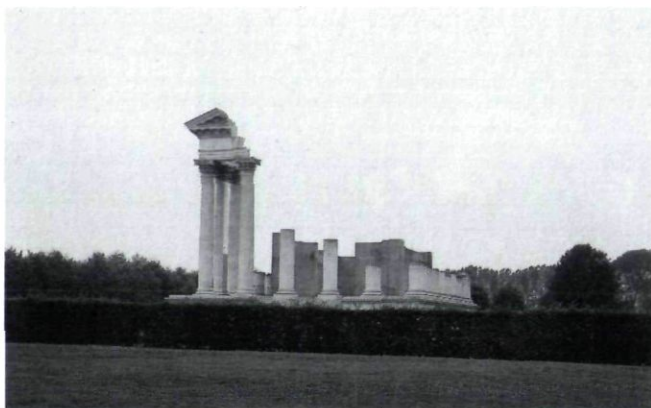
In Schagen heeft men getracht deze controverse te vermijden. De historische vereniging beijverde zich al bijna 25 jaar voor de herbouw van het oude slot, dat op twee torens en de slotgracht na in de loop der eeuwen geleidelijk aan was verdwenen. Maar men wilde uitdrukkelijk geen replica van het oorspronkelijke kasteel. Doel was het herstel van de relatie tussen stad en kasteel, zonder geschiedvervalsing. Het resultaat kan intussen worden beoordeeld: een gebouw dat in zijn massa verwijst naar de 17de-eeuwse, ingekrompen vorm van het kasteel (en niet naar de forse middeleeuwse burcht) en dat in materiaal en detaillering het onvervalste stempel van 2002 draagt. Het biedt onderdak aan een hotel, een VVV-kantoor, een trouwzaal en ruimtes voor tentoonstellingen, bruiloften en symposia. Opvallend genoeg is niemand teleurgesteld in de gekozen oplossing, integendeel. Een oplossing die nu eens niet toegeeft aan de wijdverbreide gevoelens van nostalgie en die, maar dit terzijde, in volle overeenstemming tussen gemeente, provincie en Rijk tot stand is gekomen.

Vergelijkbaar met Schagen, maar in zoverre anders dat van het historisch gegeven nog veel minder over is, is het plan om van de voormalige schans Knodsenburg, aan de Waal tegenover Nijmegen, een moderne woonveste te maken.² De stervormige schans, nu nog slechts herkenbaar aan een flauw reliëf in het landschap, wordt overeenkomstig de oude contour weer opgetrokken, maar krijgt een kern met compacte bebouwing en straten. De herinrichting van de omgeving zal refereren aan de militaire functie. Zonder een academische reconstructie te beogen, wordt op een landschappelijk zeer prominente plaats een historisch motief opnieuw gewaardeerd en niet als een relict, maar op functionele wijze in een grootschalige stedelijke ontwikkeling (de Waalsprong) ingepast - althans, als het plan door-

gaat. Schagen en het plan Knodsenburg zijn, als moderne interpretaties van het verleden, twee overtuigende illustraties van de Belvedere-gedachte.

De handicap van de archeoloog is de onzichtbaarheid van het verleden. Zijn wereld zit onder het maaiveld, soms komt die twee-dimensionaal in beeld bij een opgraving, maar de drie-dimensionale reconstructie, de werkelijke beleving van het verdwenen gebouw, maakt hij zelden mee. Meer dan stoffige fundamenten stelt de volledig gereconstrueerde Atheense Stoa onze fantasie in staat om Socrates en zijn schare jeugdige volgelingen te zien rondlopen en te horen debatteren. Een bescheidener poging tot visualisering van de oudheid is het idee van Natuurmonumenten om de Romeinse villa op de Sint Jansberg bij Mook in de vorm van geroeste stalen buizen en lage muurtjes te 'herbouwen'. Het frame maakt als de bovengrondse vertaling van de ondergrondse fundamenten de enorme omvang van de villa (80 x 20 meter) inzichtelijk. Een soortgelijk idee wordt in Culemborg gerealiseerd. De plattegrond van het voormalige kasteel wordt door middel van beplanting en bestrating herkenbaar gemaakt. Alleen de beide torens zullen herrijzen als staketsels van ijzer en gaas, die door de dichte begroeiing van klimplanten volume zullen krijgen.

Op weinig plaatsen komt het verleden zo volledig tot leven als in Xanten. Gedurende vijftig jaar geleden werd een deel van de Romeinse nederzetting, waarvan alleen brokken van het amfitheater nog boven de grond uitstaken, herbouwd. De muren, poorten en een deel van de gebouwen kwamen integraal terug. De tempel werd als ruïne herbouwd, maar wekt door zijn nieuwe materialen, zonder enige verwerking, eerder de indruk onvoltooid te zijn gebleven. De vier

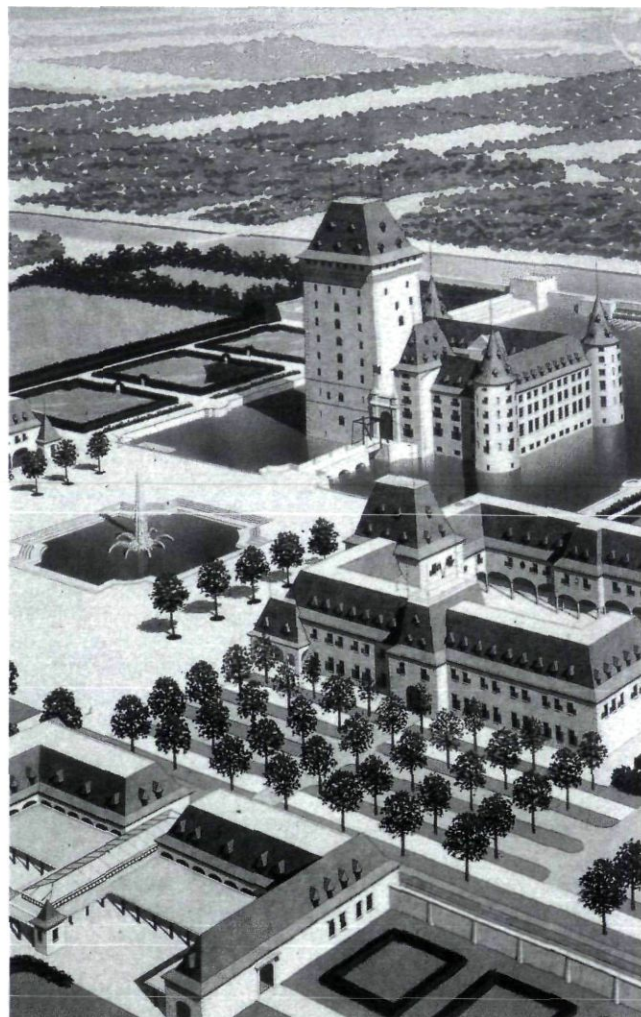

Afb. 6. De archeologische reconstructie van het castrum in Xanten. De onvolledige herbouw van de tempel moet het beeld oproepen van de klassieke ruïne. Alle overige gebouwen zijn volledig gereconstrueerd. Foto A. de Vries.

zuilen die een stuk van het tympanon dragen zijn om esthetische redenen op de linkerhoek van het basement geplaatst (zo 'lezen' zij beter dan wanneer zij spiegelbeeldig zouden zijn geplaatst). Hun vorm en plaats zijn evenwel ook bewust zo gekozen om te beantwoorden aan het cliché van de Romeinse tempelruïne.

Wat was de achtergrond van de reconstructie van de Colonia Ulpia Traiana? De bevrediging van wetenschappelijke nieuwsgierigheid? Of nog een toeristische trekpleister in de reeks van Kleef, Kalkar, Mooyland en Xanten zelf? Geen van beide. Het gebied van het voormalige castrum was rond 1960 aangewezen als industrieterrein. Toen nadien de archeologische betekenis ervan pas goed begon door te dringen, werd het als *Schutzzone* aangewezen met als gevolg een volledig bouwverbod. Het verlies aan arbeidsplaatsen door het niet-ontwikkelen van het industriegebied werd gecompenseerd door de aanleg van een *Freizeiteinrichtung*. Het park opende in 1977 zijn poorten heeft sindsdien miljoenen bezoekers getrokken. Je krijgt er een betrouwbaar beeld van het Romeinse bouwen en wonen, maar je kunt er ook Romeins eten en drinken. In het themapark zijn de reconstructies opgevat als modellen 1:1. Het gaat niet om het herstel van een verdwenen situatie, als wel om een manier waarop resultaten van archeologisch onderzoek vorm kunnen krijgen, een proces dat nog steeds gaande is, licht Peter Kienzle van het Landschaftsverband Rheinland toe.³ Maakt het argument wat uit als het resultaat hetzelfde is? Zou Xanten er anders uitgezien hebben als het doel wèl het herstel van de verdwenen situatie was geweest? Vermoedelijk niet. Ook hier geldt dat de reconstructie niet op zich zelf te beoordelen is, maar alleen aan de hand van de achterliggende ideeën. Xanten is acceptabel, geslaagd zelfs, omdat het geen openluchtmuseum wil zijn (en het ook niet is), geen reservaat van gebouwen die het in de dynamische maatschappij niet hebben gehaald, geen willekeurige verzameling gebouwen met als voornaamste doel de honger naar de verleden tijd te stillen. Nee, juist de combinatie van een wetenschappelijke en een educatieve doelstelling maakt de gedeeltelijke reconstructie van het Romeinse kamp succesvol.

Alle bovengenoemde voorbeelden (op de Allingastate na) hebben gemeen dat het reconstructies zijn op basis van een historisch gegeven. De argumenten die tot de reconstructies hebben geleid zijn evenwel zeer uiteenlopend en mede bepalend voor de acceptatie van het resultaat. De behoefte de geschiedenis in een tastbare vorm te

Afb. 7. De evocatie van het verleden in het nieuwe land door middel van een importkasteel: impressie van Kasteel Almere, met bijgebouwen en wijde tuinaanleg. Uit een brochure van de projectontwikkelaar.

doen herleven wordt beperkt door het aantal verdwenen of vervallen gebouwen dat zich tot reconstructie leent. De werkelijkheid leert evenwel dat die behoefte zich allerminst laat leiden door het historisch 'aanbod'. Als de vraag groot is en het aanbod klein, ontstaan er vanzelf andere oplossingen. Daar waar er bijvoorbeeld helemaal geen aanbod is, zoals in de Flevopolder, bestaat er geen enkel beletsel om het gebrek aan historie te compenseren door het creëren van een namaak oude omgeving. Inspelend op een behoefte van de bewoners van het nieuwe land aan een vertrouwde omgeving voor feesten, bruiloften, congressen enzovoort, bouwt een projectontwikkelaar een replica van zijn eigen kasteel in de Belgische Ardennen. Een kopie die probleemloos 1/3 werd uitvergroot om te voldoen aan het ambitieuze programma van eisen. Dankzij de toestemming die de wethouder van Almere tegen alle bezwaren in had afgegeven kreeg de ontwikkelaar het miljoenenproject er door. De aap kwam uit de mouw toen dezelfde wethouder na zijn aftreden, als directeur van een groot bouwbedrijf de opdracht in de wacht sleepte. Heeft het nog zin te discussiëren over pro's en contra's van reconstructies wanneer de geschiedenis als dekmantel wordt gebruikt om hotels en congres-

centra op toplokaties te realiseren? Wat vermag dan nog de ongetwijfeld goed bedoelde intentie van de ontwikkelaar om het hotel er oud uit te laten zien door ladingen stenen uit Hongaarse ruïnes te laten aanvoeren als voorgesloten bekleding van het betonskelet? Geschiedenis als handelsmerk. En komt zo niet ook het goedbedoelde initiatief voor het Oranjekasteel in Buren in een ander daglicht te staan, als we weten dat op de achtergrond dezelfde projectontwikkelaar als van 'Château Almere' aan het lobbyen is?

Toch zou het een te eenvoudige voorstelling van zaken zijn om te beweren dat projectontwikkelaars het verleden opeens zijn gaan zien als een zeer lucratieve bron van inkomsten. Natuurlijk is in Almere het historisch argument misbruikt om er een hotel door te krijgen dat anders mogelijk geen kans van slagen zou hebben gehad. Maar men moet ook beseffen dat de feerieke evocatie van de middeleeuwen in een polder van nog maar net 40 jaar oud een riskant avontuur zou zijn als niet van te voren zou vaststaan dat er een massale belangstelling voor bestaat. Er is ongetwijfeld een voor de hand liggende psychologische verklaring voor de sterk toegenomen behoefte aan een vertrouwde historische omgeving. Projectontwikkelaar Gerard Ste-

Afb. 8. Haagsche Bluf: exacte kopieën van historische gevels, 'geplakt' tegen een moderne achtergrond, moeten een gezellige, binnenstedelijke ruimte creëren. Foto A. de Vries.

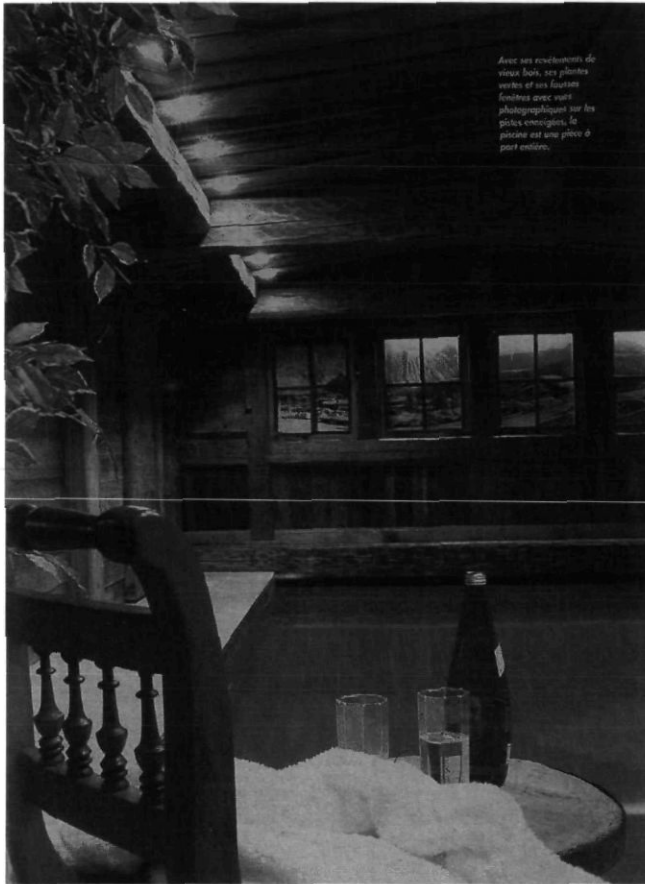
vers voelt die behoefte haarfijn aan door een verzameling replica's van oude Haagse gevels samen te voegen tot een gezellig winkelgebied als tegenhanger van de anonieme megastores aan de stadstrand. Met zijn project *Haagsche Bluf* wil hij "toch iets van deze tijd maken en dat vermengen met allerlei culturen en gezellige dingen uit het verleden. Zodat je denkt, goh, wat is hier gebeurd. Dat kan niet met hedendaagse architectuur, mensen die door *Haagsche Bluf* lopen zijn verrast en vragen zich af of die panden er eigenlijk al stonden"⁴. Los van zijn *dédain* voor de hedendaagse bouwkunst, meent Stevers te weten dat het mensen niet uitmaakt of ze door namaak-oud misleid worden, zolang ze zich maar prettig voelen. Merkwaaardig genoeg heeft hij gelijk. Bernard Hulsman, architectuur-criticus van het *NRC-Handelsblad*, ziet *Haagsche Bluf* als een uiting van het hedendaagse traditionalisme, waarin het allang geen schande meer is om met sterk historiserende ontwerpen of replica's voor de dag te komen.⁵

Is authenticiteit in de architectuur dan een achterhaald begrip? Is het zinloos om te weten of een gebouw ook werkelijk zo oud is als de vorm suggereert? De vraag met ja beantwoorden verklaart jezelf tot voorstander van het traditionalisme, met nee tot tegenstander. Wat blijft is de vraag waarom, anders dan tien jaar geleden, niemand zich meer druk maakt om reconstructies of historiserende nieuwbouw, terwijl er miljoenen worden uitgegeven om te weten welke schilderijen wel of niet als authentieke Rembrandts kunnen worden aangemerkt. De wereld is te klein als blijkt dat men jarenlang naar een schilderij van de meester heeft staan kijken dat nu door een ander blijkt te zijn gemaakt. Nog groter is de verontwaardiging als het gaat om vervalsingen. De authenticiteitsvraag is van enorm financieel belang voor de kunsthandel, de makelaar in onroerend goed zal het worst zijn.

Of het nu gaat om Almere of *Haagsche Bluf*, bij de beleving van het verleden speelt de vraag of de omgeving authentiek of nagemaakt is, kennelijk geen enkele rol. Woonwijken ontworpen als schaaamteloze imitaties van jaren dertig architectuur kunnen de vraag in het duurdere segment van de woningmarkt nauwelijks aan. Het tweede huis is een "authentiek ogend boerderijtje, gloednieuw en gebouwd volgens de maatstaven van de verwende mens". Elders worden zomerhuisjes aangeboden als "authentieke nieuwbouwboerderijtjes die appelleren aan het ideaalbeeld van de 50ers". In beide gevallen gaat het om recreatiewoningen in een park die alle nog voor de bouw waren verkocht voor prijzen tot 200.000 euro. Wie moeite mocht hebben met de combinatie van authentiek en nieuwbouw, kan in

Afb. 9. En van de talloos vele 'authentieke' boerderijtjes die in wervende advertenties koopkrachtige westerlingen naar het oosten lokken.

Afb. 10. Nieuw gemaakt oud of oud gemaakt nieuw? Hergebruik van oude materialen zorgt voor intimiteit en knusheid in nieuwe, comfortabele chalets. Uit: *Maisons de Campagne*, nr. 9, 2001.

Frankrijk terecht bij een firma die op bestelling chalets levert geheel samengesteld uit oude, hergebruikte materialen. Aldus kan men de eigenaar worden van een nieuw gebouwd oud chalet, voorzien van alle comfort inclusief inpandig zwembad, maar met de schijn van ouderdom. "Men krijgt, als men ze ziet, de indruk dat ze daar al heel lang staan, dat ze een authentieke geschiedenis hebben, dat het oude alpenchalets zijn", zo luidt de wervende advertentietekst.⁶ Bouwgrond met een riant uitzicht is in de Alpen nauwelijks nog te bemachtigen, maar ook daar heeft de leverancier een antwoord op: achter de namaak-ramen van het zwembad zijn foto's geplakt van besneeuwde bergtoppen.

En zo is het scala van historische reconstructies van oude vormen in nieuwe materialen tot en met namaak-architectuur van nieuwe vormen in oude materialen compleet.

Aart de Vries

Noten

- 1 Goos van 't Hull, 'De Jan Roodenpoortstoren herbouwd?', in: *Jaarboek Amstelodamum* 89(1997), pp. 147-160.
- 2 *Schetsboek Knodsenburg, voorstudie in de vorm van een beeldverhaal*, GEM Waalsprong CV, 29.06.2000.
- 3 Peter Kienzle was zo vriendelijk mij hier uitvoerig over te informeren. Hij stuurde mij een kopie van een interessant artikel van Anita Rieche over archeologische reconstructies als het castrum in Xanten: "Archäologische Rekonstruktionen: Ziele und Wirkung" in: *Xantener Berichte* 6 (Brauweiler 1995), pp. 449-473.
- 4 Hans Mulder, 'Haagsche Bluf van Gerard Stevers', *Bouw* 56 (2001), pp. 23-27
- 5 *NRC-Handelsblad* van 2 januari en 24 februari 2002.
- 6 *Maisons de Campagne*, nr. 9(2001), pp. 98-105.